

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TASAVVUF)
ANABİLİM DALI**

ALİ ŞİR NEVÂÎ’DE İNSAN-I KÂMİL MODELİ

Yüksek Lisans Tezi

Tuğba NURLU ERTÜRK

Ankara-2018

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TASAVVUF)
ANABİLİM DALI**

ALİ ŞİR NEVÂÎ'DE İNSAN-I KÂMİL MODELİ

Yüksek Lisans Tezi

Tuğba NURLU ERTÜRK

**Tez Danışmanı
Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ**

Ankara-2018

TEZ ONAY SAYFASI

TÜRKİYE CUMHURİYETİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ (TASAVVUF) ANABİLİM DALI

ALİ ŞİR NEVÂYÎ' DE İNSAN-I KÂMİL MODELİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ

Doç. Dr. Üy. Hamdi KIZILER

Doç. Dr. Üyesi Önel DEMİRDAĞ

.....

.....

.....

İmzası

.....

.....

.....

.....

.....

.....

Tez Sınavı Tarihi 27.06.2018.....

Tez Doğruluk Beyanı Belgesidir.

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,**

Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ danışmanlığında hazırladığım “Ali Şir Nevâyî’de İnsan-ı Kâmil Modeli (Ankara.2018) ” adlı yüksek lisans ☒ - doktora/bütünleşik doktora ☐ tezimdaki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu, başka kaynaklardan aldığım bilgileri metinde ve kaynakçada eksiksiz olarak gösterdiğimi, çalışma sürecinde bilimsel araştırma ve etik kurallarına uygun olarak davrandığımı ve aksinin ortaya çıkması durumunda her türlü yasal sonucu kabul edeceğimi beyan ederim.

Tarih: 27.06.2018
Tuğba NURLU ERTÜRK

(Signature)

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖN SÖZ.....	ii
GİRİŞ.....	iii
1. TEZİN KONUSU VE KAPSAMI.....	iii
2. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ.....	iv
3. TEZİN YÖNTEMİ	iv
BİRİNCİ BÖLÜM.....	1
ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ	1
A. ANA HATLARIYLA ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR	1
B. HAYATI.....	3
1. Doğum Yeri ve Yılı, Eğitimi	3
2. Resmî Görevleri.....	4
3. Vefatı	5
C. ESERLERİ	6
1. Dinî ve Tasavvufî Eserleri	6
1. 1. Münâcât	6
1. 2. Çihil Hadis.....	6
1. 3. Nazmü'l-Cevâhir	7
1. 4. Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve	7
1. 5. Lisânü't-Tayr	7
1. 6. Sirâcü'l- Müslimîn.....	8
1. 7. Mahbûbu'l- Kulûb	8
2. Divanları	9
2. 1. Hazâinü'l-Ma'ânî (Garâbü's-Sıgâr, Nevadirü's-Şebâb, Bedâiyü'l Vasat, Fevâyidü'l- Kiber)	9
2. 2. Farsça Divanı:.....	9
3. Hamse	10
3. 1. Hayretü'l- Ebrâr.....	10
3. 2. Ferhâd ü Şîrîn	10
3. 3. Leylî vü Mecnun.....	11
3.4. Seb'a-i Seyyâr	11
3. 5. Sedd-i İskenderî.....	11
4. Dil ve Edebiyat İle İlgili Eserleri.....	12
4. 1. Mecâlisü'n-Nefâis	12
4. 2. Mîzânü'l-Evzân	12
4. 3. Muhâkemetü'l-Lügateyn	13
5. Diğer Eserleri.....	13
D. ŞAHSİYETİ	15
1. İlmî ve Edebî Şahsiyeti:.....	16
2. Tasavvufî Şahsiyeti:	19
İKİNCİ BÖLÜM	23
ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE İNSAN-I KÂMİL MODELİ.....	23
A. 1. KUR'AN-I KERİM'DE İNSAN-I KÂMİL KAVRAMI	23
A. 2. TASAVVUF DİSİPLİNİNDE İNSAN-I KÂMİL KAVRAMI	25
B. ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE KEVNÎ AÇIDAN İNSAN-I KÂMİL	31
C. ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE İNSAN-I KÂMİL OLARAK HZ. MUHAMMED (SAV)	33
D. ALİ ŞİR NEVÂYÎ'DE SEYR Ü SÜLÜK BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL	35
1. Taleb	37

2. Aşk.....	38
3. Marifet	40
4. İstiğnâ	42
5. Tevhîd.....	44
6. Hayret	46
7. Fakr u Fenâ	48
E. ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ’DE DİĞER SEYR Ü SÜLÛK KAVRAMLARI	
BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL.....	51
1. Mücâhede ve Riyazet.....	52
1.1. Az Yemek.....	53
1. 2. Az Konuşmak	53
1. 3. Az Uyumak.....	54
2. Halvet/ Uzlet ve Çile	55
F. ALÎ ŞÎR NEVÂYÎ’DE AMELÎ VE AHLAKÎ KAVRAMLAR	
BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL.....	57
1. Ali Şîr Nevâyî’nin Usûl-i Aşere’si / Övülmeye Değer Eylemler.....	58
1.1. Tevbe	59
1. 2. Zühd.....	61
1. 3. Tevekkül	64
1. 4. Kanaat.....	66
1. 5. Sabır.....	68
1. 6. Tevazu ve Edep	70
1. 7. Zikir	72
1. 8. Teveccüh.....	73
1. 9. Rıza.....	75
1. 10. Aşk.....	76
2. Ali Şîr Nevâyî’de Diğer Övülmeye Değer Eylemler.....	78
2. 1. İhlas	78
2. 2. Takva	80
2. 3. İbadet	81
2. 4. Şükür.....	83
2. 5. Sıdk (Doğruluk).....	84
2. 6. Cömertlik.....	86
SONUÇ.....	89
BİBLİYOGRAFYA	97
ÖZET	105
ABSTRACT	106

KISALTMALAR

bkz. : bakınız

c. : cilt

çev. : çeviren

DİA. : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

haz. : hazırlayan

Hz. : hazreti

ks. : Kuddise sırruhû

MEB. : Milli Eğitim Bakanlığı

s. : sayfa

ss. : sayfadan sayfaya

S. : sayı

Sav. : Sallallahü Aleyhi ve Sellem

TDK. : Türk Dil Kurumu

TTK. : Türk Tarih Kurumu

vd. : ve diğerleri

Yay. : yayınları

ÖN SÖZ

Ali Şîr Nevâyî; Türk kültür hayatında şair, dil bilimci, sanatçı ve mutasavvıf kişiliği ile ön plana çıkan bir isimdir. Nevâyî'nin şöhreti, yaşadığı yüzyıl ve coğrafyanın ötesine yayılmıştır. Eserleri Türk dünyasında olduğu kadar İran ve Hindistan'da da ilgi ve sevgi ile karşılanmıştır. Osmanlı dönemi şairleri Nevâyî'nin edebî üslûbundan etkilenmiş ve Çağatay Lehçesi ile ona nazîreler kaleme almışlardır.

Nevâyî, Fars dilini mükemmel kullanma yeteneğine sahipken milletine ana dili ile hitap etmeyi uygun görmüş ve toplumun manevi eğitime hizmet edecek eserler meydana getirmiştir. Türkçe kaleme aldığı eserlerinin başında “ Türkler de yararlansın diye yazdım” ifadesini kullanmıştır.

Biz de bu çalışmamızda Nevâyî'nin Türk diline hizmetlerine duyduğumuz minnetten ötürü tasavvuf disiplininde temel konulardan biri olan insan-ı kâmil konusunu, Nevâyî'nin eserleri bağlamında ele almayı uygun gördük. Nevâyî'nin orijinal bir edebî dil ile işlediği tasavvufî kavramlar ekseninde günümüz insanı için bir insan-ı kâmil modeli oluşturmaya gayret gösterdik.

Ali Şîr Nevâyî'de İnsan-ı Kâmil konulu tezimin hazırlanma sürecinde bilgi ve tecrübesinden istifade ettiğim Sayın Hocam Prof. Dr. Vahit GÖKTAŞ' a teşekkürlerimi sunarım.

Tuğba NURLU ERTÜRK

GİRİŞ

1. TEZİN KONUSU VE KAPSAMI

Tasavvuf geleneğinin insan yetiştirme yöntemini muhteva ettiği göz önünde bulundurulursa, insan-ı kâmil kavramının tasavvuf disiplininin ana konularından biri olduğu kabul edilebilir. İbnü'l Arabî'nin düşünce sisteminde asıl şeklini bulan insan-ı kâmil kavramı, Arabî sonrası mutasavvıflar tarafından da ele alınmaya devâm etmiştir.

15. Yüzyılda Herat'ta yetişen mutasavvıf şair Ali Şîr Nevâyî'nin tasavvufî derinliğe hâiz eserlerini incelediğimizde de insan-ı kâmil kavramını konu edindiğini görebiliriz. Nevâyî'nin insan-ı kâmil meselesini genel olarak tasavvufî geleneğe bağlı kalarak işlediğini fakat sanatçı kişiliğinin derinliği ile bu kavramı zenginleştirdiğini ifade edebiliriz.

Bu bağlamda Ali Şîr Nevâyî'nin insan-ı kâmile yüklediği anlamı idrak etmek ve insan-ı kâmil modeli inşa ederken nasıl bir yöntem izlediğini kavramak tezin konusunu oluşturmaktadır.

Bu itibarla Tezin kapsamı Ali Şîr Nevâyî'nin insan-ı kâmil modeli ile sınırlandırılmıştır. Ancak konuyu desteklemek maksadıyla Kur'an-ı Kerim'de insan-ı kâmilden kasıt, tasavvuf disiplinde insan-ı kâmil kavramı ve bu kavramı işleyen mutasavvıfların görüşleri ana hatları ile açıklanmıştır.

Ali Şîr Nevâyî'nin içine doğduğu kültür ve tarihe genel bir bakışla yaklaşılmış; hayatı, eserleri ve kişiliği ile Nevâyî tanıtılmaya çalışılmıştır. Fakat Nevâyî'nin hayatının ve edebî kişiliğinin teferruatlarına değinilmemiştir. Nevâyî'nin eserlerinde bahsi geçen tasavvufî unsurlara zemin hazırlamak amacıyla, bu unsurlar insan-ı kâmil bağlamında ele alınmadan önce tasavvufî kaynaklarda genel kabuldeki karşılıkları ile

açıklanmıştır. Ancak bu açıklamalarda detaylı tahlile gidilmemiş, Nevâyî merkezinde kalınmaya gayret gösterilmiştir.

2. TEZİN AMACI VE ÖNEMİ

Son yıllarda Nevâyî ile ilgili hazırlanan çalışmalar incelendiğinde bu çalışmaların Nevâyî'nin dilini tetkik mâhiyetinde yoğunlaştığı, eserlerinin edisyon kritiğinin yapıldığı ve Nevâyî'yi anlamak adına sözlükler hazırlandığı ifade edilebilir. Türk Dil Kurumunun bu doğrultudaki çalışmalarının takdire şayan olduğu belirtilebilir. Ancak tasavvuf sahasındaki taramalarda Nevâyî ile ilgili çalışmaların sayısının az olduğu göze çarpmaktadır. Tespit edebildiğimiz kadarı ile “ Ali Şîr Nevâyî’de Tasavvuf” konulu doktora tezi alandaki tek çalışmadır. Özel yayınevleri tarafından günümüz Türkçesine kazandırılan, Nevâyî'nin tasavvufî eserlerinden Lisânü't-Tayr ve Mahbûbu'l-Kulûb, bu alanda ümit vadeden yayınlar olarak görülebilir.

Tezin amacı tasavvufta önem atfedilen konulardan olan insan-ı kâmil kavramını Nevâyî perspektifinden ele alarak bu alanda onun adının duyulmasına katkı sağlamaktır. Onun insan-ı kâmil ile ilgili fikirlerinin ve kişiliğinin örnek teşkil eden yönlerini ele alıp, günümüz insanı için bir insan-ı kâmil modelini akademik düzeyde ortaya koyabilmektir.

3. TEZİN YÖNTEMİ

“Ali Şîr Nevâyî’de İnsan-ı Kâmil Modeli” adlı yüksek lisans tezimizi hazırlarken öncelikle Nevâyî'nin eserlerini gözden geçirerek insan-ı kâmil ile ilgili kavramları belirledik. Nevâyî'nin divanları ve hamsesinde konular, kavrama dayalı alınmadığından bazı noktalarda kavramları tespit etmede zorluklar ile karşılaştık. Nevâyî'nin iki eseri dışında diğer eserleri günümüz Türkçesine çevrilmediği için yer yer tercüme faaliyetinde bulunduk.

Tez iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde; Nevâyî'yi anlayabilmek adına Nevâyî' nin yaşadığı dönemin siyasi, kültürel ve tasavvufi ortamını özetledik. Nevâyî'nin hayatı kapsamında nasıl bir eğitimden geçtiğini ve Timur Devleti'nde hangi resmî görevleri üstlendiğini ele aldık. Nevâyî'nin bilinen eserlerini işlerken beş kategoriye ayırdık. Her bir kategorideki eserlerini ve bunların muhtevalarını kısaca açıkladık. Nevâyî'nin şahsiyeti bağlamında ilmî/ edebî ve tasavvufî yönüne, bu yönünü besleyen şahsiyetlere ve unsurlara değindik.

Tezin ikinci bölümünde konumuzun asıl maksadına odaklandık. İnsan-ı kâmil meselesini anlayabilmek adına Kur'an-ı Kerim'de insan-ı kâmil meselesinin karşılığını araştırdık. Tasavvuf disiplini içerisinde insan-ı kâmil kavramının menşeyini ve insan-ı kâmilin hangi boyutlarda ele alındığını inceledik. Nevâyî özelinde yaptığımız okumalarda ise Nevâyî nin genel insan-ı kâmil kabulüne uyan fakat yer yer farklılık gösteren bir insan-ı kâmil modeli çizdiğini fark ettik. Bu bağlamda Nevâyî'nin insan-ı kâmil modelini kapsamlı bir şekilde anlamaya çalıştık. Kevnî Açından İnsan-ı Kâmil başlığında Nevâyî'nin insan-ı kâmil, Allah-insan ve âlem ekseninde değerlendirdiğini belirledik. İnsan-ı kâmil olarak Hz. Muhammed (sav) başlığında, Nevâyî'nin insan-ı kâmilin zirve noktasındaki isim olarak Hz. Muhammed'i (sav) nasıl tarif ettiğini açıkladık.

Daha sonraki aşamada Nevâyî'nin insan-ı kâmil yetiştirme metodunu açıklamaya çalıştık. Bu konuda Nevâyî'nin Lisânü't-Tayr adlı eseri bizi seyr ü sülûğu anlamaya sevk etti. Nevâyî'nin insanı, yedi farklı vadiden geçirerek insan-ı kâmil mertebesi için bir yol çizdiğini fark ettik. Tasavvufî kaynaklarda seyr ü sülûğa mücâhede ve riyazet, halvet ve uzlet kavramları da dâhil edildiği hâlde Nevâyî'nin bu kavramları seyr ü sülûk sistemi içerisinde işlemediğini, müstakil olarak ele aldığını gördük.

Tasavvuf geleneğinde seyr ü sülûğu pekiştirecek ameli ve ahlaki kavramların varlığından hareketle, bu kavramların Nevâyî'deki karşılığını araştırdık. Bu kavramlar tasavvuf geleneğinde usul ü aşere olarak kabul edilirken, Nevâyî' nin bu kavramlara “övlümeye değır eylemler” adını verdiğini ve on kavramdan oluşan bir tasnife gittiğini fark ettik. Nevâyî'nin eserlerinde bu tasnife Mahbûbu'l-Kulûb adlı eserinde rastladık. Ancak tasnif içerisindeki her bir kavramı diğer eserlerinde de taradık ve o görüşlerini de ilâve ettik. Nevâyî'nin usul ü aşeresi olarak kabul edilebilecek kavramlara ek olarak diğer ameli ve ahlaki kavramlar adı altında altı özellik daha ekledik. Nevâyî'nin eserlerinden çıkardığımız bu kavramları tek tek insan-ı kâmil bağlamında ele aldık.

Nevâyî'nin anlatımını hikâyeler ve örnekler ile desteklemesinden ötürü biz de insan-ı kâmil modelini açıklarken bu hikâyelere işlediğimiz konu çerçevesinde yer verdik. Nevâyî'nin hikâyelerindeki kahramanlarının künyesine değinmemesi bizi ayrı bir kaynak taramasına yönlendirdi. Bu bağlamda Nevâyî' nin *Nesâyimü 'l- Mahabbe min Şemâyimi 'l- Fütüvve* adlı sufiler tezkîresine ve *Mecâlisü'n- Nefâyis* isimli şairler tezkîresine başvurduk. Haklarında bilgi edindiğimiz şahısları dipnotta kısaca tanıttık.

Tezin bütününde, atıflarımızı dipnotta gösterirken ilgili eserin tanzim şekline sadık kaldık. Eser nesir ise sayfa numarasını verdik, nazım olanlarında sayfa numarası yanında beyit numarasına da yer verdik. Eser nazım ancak bab, gazel ve kâsidelere de numara verilmişse onlar da ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Nevâyî mahlâsındaki nispet “î” sini eserlerinde, “y” yardımcı sesi ilavesi ile “Nevâyî” şeklde kullandığı fark edilmiş ve tezde Nevâyî söyleminde bu üslup kabul edilmiştir. Fakat Nevâyî hakkında yapılan çalışmalara atıfta bulunurken ilgili

Çalışmanın müellifi hangi imla ile göstermişse ona bağlı kalınmış ve dipnota o şekilde kaydedilmiştir.(Nevai,Nevâî,Nevayî,Nevâyî)¹

---

¹ Yusuf Altınışık, “Ali Şir Nevâyî’de Tasavvuf”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2002), s. vi.

BİRİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

A. ANA HATLARIYLA ALİ ŞİR NEVÂYÎ'NİN YAŞADIĞI ASIR

Ali Şir Nevâyî'nin tanıklık ettiği 15. yüzyılın ikinci yarısı, medeniyet tarihi bakımından verimli bir dönem olarak kabul edilebilir. Öyle ki bu asır Avrupa'da, Rönesans hareketlerinin başladığı, Osmanlı Devleti'nin Yükseliş Dönemine girdiği, Timur Devlet'i için ise parlak denebilecek bir çağ olarak tanımlanabilir.

Geniş bir coğrafyaya yayılan Timurluların başkenti önce Semerkand şehriydi. Sonra Horasan Vâlisi olarak Herat'ta bulunan Timur'un oğlu Şahruh babasının ölümünden sonra Herat'ı merkez yapmıştı.² Bu dönemde Şahruh; edip, şair ve sanatkârları himaye ederek Herat'a gelmelerini sağlamış böylelikle Herat; sanat, edebiyat faaliyetleri ile kalkınmıştı.³ Bu dönemde ortaya çıkan Herat ekolü Osmanlılar'dan Babürlüler'e kadar bütün İslam sanat merkezlerinde etkisini hissettirmişti.⁴ Ayrıca Şahruh, Herat'ın imarına da önem vermiştir. Önceleri şehrin güvenliği için imar faaliyetlerini önemseyen Şahruh sonraları durumun kendi lehine dönmesi ile birlikte medrese, darüşşifa, hangah, türbe inşalarına da ağırlık vermiştir. Devlet idaresinde nüfuza sahip olan Şahruh'un hanımı Gevherşad'ın da bu imar faaliyetlerine katkısı vardır. Kale Altı denilen mahalde, İhtiyareddin Kalesi'nin eteğinde inşa edilen 1410 yılında tamamlanan medrese ve hangâhın açılışına hükümdar bizzat katılmıştır. Medresedeki derslere zaman zaman Fîruzşah ve Alike Kükeltaş gibi namılı beyler ile Herat'taki ulemâ da geliyor ve ulemalar arasında ilmî sohbetler yapılıyordu.⁵

² Agah Sırrı Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, Türk Dil Kurumu Yay. Ankara 1965, s.11.

³ İsmail Aka, “Şâhruh”, *DİA*, c.38, ss.294,295.

⁴ Recep Uslu, “Herat”, *DİA*, c.17, s.216.

⁵ İsmail Aka, *Mirza Şahruh ve Zamanı*, Türk Tarih Kurumu Yay. , Ankara, 1994, s. 193-196.

Şahruh'un Oğlu Uluğ Bey tarafından idare edilen Semerkand ise bilimsel faaliyetler ile ön plana çıkmış ve aynı zamanda bir bilim adamı olan Uluğ Bey tarafından Semerkand Rasathanesi kurulmuştu. Bu rasathanede Ali Kuşçu, Kadızade-i Rumî, Gıyâsüddîn-i Cemşid, Muînüddîn-i Kâşî' nin de aralarında bulunduğu devrin bilim insanları çalışmıştı.⁶ Uluğ Bey dinler ve dillerin zamanla değişikliklere uğrayacağı, buna karşılık müsbet ilimlerin hükmünün her zaman geçerli ve sabit kalacağı inancında olmuştu.⁷ Bu düşüncesini de dönemi boyunca eyleme dökmüş ve ilim, kültür faaliyetlerini adını tüm dünyaya duyurmuştur denilebilir. Belli aralıklarla iç ve dış kaynaklı huzursuzluklara maruz kalsa da genel anlamda Semerkand ve Herat İslam-Türk Medeniyeti'nin iki parlak merkezi olarak kabul edilebilir.⁸

Timurluların son hükümdârı Hüseyin Baykara dönemi ise önceki dönemleri gölgede bırakacak derecede şaşalı geçmiştir.⁹ Cesaretli bir hükümdar olarak tanınan Hüseyin Baykara, Horasan ve civarında otuz yedi yıl görkemli bir saltanat sürmüş, bu süre zarfında sanata ve dönemin sanatçılarına büyük önem vermiştir. Şairler, ressam ve tarihçilerin de aralarında bulunduğu pek çok ilim insanını himaye etmiş, Herat'ı bir kültür ve sanat merkezi hâline getirmiştir.¹⁰ Siyasi, idari ve mali güçlüklerin zaman zaman yaşanmasına rağmen Hüseyin Baykara zamanında medeni seviyenin yüksek olduğu dikkat çekmektedir.¹¹

Gilân, Mâzenderan, Huzistan ve Horasan'ın batısındaki Sebzvar şehrinin bulunduğu bölgelerde Şiîlik ağır basmakta ise de Timur sülalesi ve halkın büyük çoğunluğu sünni idi. Bu dönemin en önemli manevi hareketi ise Nakşibendiye tarikatıydı.¹² Nakşibendiyye, Herat'a Nizâmeddin Hâmûş'un halifesi *Sa'deddîn-i*

⁶ Wilhelm Bartold, **Uluğ Beg ve Zamanı**, çev. İsmail Aka, TTK Yay. , Ankara,1997, ss.113,124.

⁷ Aka, **Mirza Şahruh ve Zamanı**, s. 197.

⁸ İbrahim Kafesoğlu, "Ali Şir Nevaî Devri Târihine Bir Bakış", **Ali Şir Nevâî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1962, s.22.

⁹ Kafesoğlu, "Ali Şir Nevaî Devri Târihine Bir Bakış", s.23.

¹⁰ Hamid Algar, Ali Alparslan, "Hüseyin Baykara", *DİA*, c.18, s. 530.

¹¹ Aka, **Timur ve Devleti**, TTK Yay. , Ankara, 1991, s. 98.

¹² Aka, **Timurlular**, TDV Yay. , Ankara,1995, s.194-195.

Kâşgarî tarafından götürülmüştü. Sa'deddîn-i Kâşgarî'nin Herat'ta en tanınmış müridi ise *Abdurrahman-ı Câmî'dir* (1414-1492).¹³ Abdurrahman-ı Câmî'nin etrafında o dönemde alimler, şairler, sanat erbabları vardı. Nevâyî'nin nazarında da Câmî'nin mevkii hem dostluk hem sevgi bakımından hem de üstatlık ve şakirtlik ilgisi yönünden yüksekti.¹⁴

Batılıların “Bilgin Hükümdarlar Devleti” olarak adlandırdıkları Tümlülür Devri, Türk Medeniyet Tarihinin rönesans dönemidir.¹⁵ İşte Ali Şîr Nevâyî'nin böyle bir dönemde yetiştiği ve eserlerini ilim, sanat faaliyetlerinin aktif olduğu bir ortamda Türk Medeniyet'ine kazandırdığı ifade edilebilir.

B. HAYATI

1. Doğum Yeri ve Yılı, Eğitimi

Nevâyî, 17 Ramazan 844 (9 Şubat 1441) tarihinde Herat'ta doğdu.¹⁶ Uyğur Türklerindendir. Babası Gıyâsettin Kîçkine Bâhşi, ya da Kîçkine Bahadır, Horasan hakimi Sultan Ebu'l Kasım Bâbü'r'ün adamlarındandır. Nevâyî'nin ataları, eskiden beri Timur oğullarının, özellikle bunlardan Ömer Şeyh ile oğlu Mirza Baykara'nın hizmetinde bulunmuşlardır. Nevâyî'nin anne tarafından büyük babası Ebû Said Çisek de Mirza Baykara'nın Beylerbeyi idi. Nevâyî ise küçük yaşlarından beri Mirza Baykara'nın torunu Hüseyin Baykara ile büyümüş, onunla birlikte okumuştur.¹⁷

Şahrüh'un ölümü üzerine (1447) taht kavgaları başlayıp, fitne ortamı oluşunca, Kîçkine Bahadır, o zaman 6 yaşlarında olan Nevâyî'yi yanına alarak Irak'a gitmek

¹³ Hamid Algar, “Nakşibendiyye”, *DİA*, c.32, s.336.

¹⁴ Ali Asgar Hikmet, **Camî Hayatı ve Eserleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yay. , İstanbul,1994, s. 48.

¹⁵ İbrahim Sarıçam, Seyfettin Erşahin, **İslam Medeniyeti Târihi**, TDV Yay. Ankara,2014, s. 232.

¹⁶ Levend, **Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, c.1, 1965, s.29. , s.29; Atilla Özkırımlı, **Türk Edebiyatı Târihi**, ed. Hasan Öztoprak, c.1, İnkılâp Yay. , İstanbul, s. 92. , Vasiliy Viladimiroviç Bartol, “Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayatı”, çev. Ahmed Caferoğlu, **Ülkü Mecmuası**, 1937, sy. 58, s.361.

¹⁷ Levend, **Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, c.1, 1965, s.29.

zorunda kalmıştır. Bu yolculuk sırasında Zafernâme müellifi Ali Yezdî ile karşılaşmıştır.¹⁸

Sultan Ebu'l Kâsım Bâbü'r Horasan'a hakim olunca Kiçkine Bahadır (1452) tekrar Nevâyî ile Horasan'a dönmüş Ebu'l Kâsım'ın hizmetine girmiştir. Ebu'l Kâsım Babür, Nevâyî ile birlikte Hüseyin Baykara'yı da himaye etmiş ve her ikisinin öğrenimi için de gereken özeni göstermiştir.¹⁹

1456 yılında Sultan Ebu'l Kâsım Bâbü'r ile birlikte Ali Şîr Nevâyî Meşhed'e gitti. Bâbü'r bu şehirde vefat etti ancak Ali Şîr Nevâyî hemen dönmedi Meşhed'de öğrenimine devam etti. Bu sırada Şeyh Kemal-i Türbetî ile tanıştı ondan feyz aldı. Daha sonra tekrar Herat'a döndü fakat burada uzun süre kalmayıp Semerkând'a giderek Hâce Faz'ul'llâh Ebû Leysî medresesine giderek orada ondan ders aldı. Nevâyî Semerkând'da kaldığı süre boyunca birçok alim, şair ve fazıl kişilerle tanıştı.²⁰

Hüseyin Baykara 1469 yılında Horasan'ı ele geçirip Timurluların tahtına oturdu.²¹ Bunun üzerine Nevâyî Herat'a döndü ve dönüşü Hüsetin Baykara tarafından sevinçle karşılandı.²²

2. Resmî Görevleri

Nevâyî'nin Sultan Hüseyin Baykara'nın hizmetinde kabul ettiği ilk görev mühürdarlıktır. Bunun yanı sıra Sultan Hüseyin Baykara ile Nevâyî çocukluk arkadaşı ve yakın dostturlar. Nevâyî'nin, o yıllarda vergi yüzünden çıkan bir halk hareketini bastırması Nevâyî'nin Hüseyin Baykara'ya sadakat ve hizmetini gösterdiği kadar yetkin bir idareci olduğunu da göstermiştir. Nevâyî, 1472 yılında divan beyi olmuştur. Bu

¹⁸ Ali Şîr Nevayî, **Mecâlisü'n- Nefâis**, haz. Hüseyin Ayan vd. , Türkiyat Araştırması Enstitüsü Yay. , Erzurum, 1995, s. 25.

¹⁹ Günay Kut, "Ali Şîr Nevaî", *DİA*, c.2, s.449.

²⁰ Nevayî, **Bedâiyü'l-Vasat**, haz. Kaya Türkay, TDK Yay. , Ankara, 2002, s. V.

²¹ Aka, **Timurlular**, s. 135.

²² Kut, "Ali Şîr Nevaî", s.449.

dönemde ülkede birçok yolsuzlukla mücadele etmiş, haksızlığa uğrayanları korumuştur. Çok tepki çekse de bildiği doğrulardan şaşmamıştır.²³

1476 yılında ise dostu Câmî'nin irşadı ile Nakşibendî tarikatına intisab etmiştir. Nevâyî tarikattan aldığı feyiz ile mescid, medrese, ibadet yeri mezarlık binalarıyla kabristanlardan bir kısmını da tamir ettirmiştir. Tasavvufî yönünün yanında Nevâyî Abdurrahman Câmî'den edebî açıdan da ilham almış ve Câmî'nin edebî kişiliğine duyduğu takdirden dolayı sonraki manzum ve mensur eserlerini kaleme alması konusunda Câmî'yi teşvik etmiştir. Câmî de eserlerinde Nevâyî'nin adını saygı ile anmıştır.²⁴

Nevâyî, 1490 yılında divan beyliği görevinden ayrılır, sonra Mukarreb-i Hazret-i Sultan ünvanıyla Hüseyin Baykara'nın nedimi olur. 1492'de Abdurrahman Câmî'nin vefatı Nevâyî için manevi bir darbe olmuştur. Bunun yanı sıra saray entrikaları, Hüseyin Baykara'nın oğulları ve torunları ile olan münasebeti, şehzadelerin taht kavgaları Nevâyî'yi üzer. 1498 yılında tekrar Meşhed'e gider ve oradan sultana gönderdiği mektupla hacca gitmesi için izin ister. Fakat yolların güvensiz oluşu nedeni ile izin alamayan Nevâyî Herat'a geri döner.²⁵

3. Vefatı

Gerek resmi görevleri gerekse çevresinde sevdiği insanları kaybetmenin ağırlığı nedeni ile ruhça çöken Nevâyî fiziksel olarak da sorunlar yaşamaya başlamış ve sağlığı bozulmuştur. 31 Aralık 1500'de Sultan Hüseyin Baykara'nın Esterâbat'tan dönüşünde, sultanı karşılamaya çıkan Nevâyî birden fenalaşmış ve yere düşmüştür. Bu duruma üzülen Sultan Hüseyin Baykara onu kendi tahtirevanıyla Herat'a götürmüştür.

²³ Kemal Eraslan, “Çağatay Şiiri”, *Türk Dili Dergisi* 1986, s.642-643.

²⁴ Hikmet, *Camî Hayatı ve Eserleri*, ss. 48-50

²⁵ Eraslan, “Çağatay Şiiri”, s.643.

Nevâyî'yi kurtarmak için her çareye başvurulsa da tedbirler sonuç bulmamış Nevâyî 3 Ocak 1501'de Pazar günü sabaha karşı hayata gözlerini yummuştur.²⁶

Nevâyî'nin naaşı, matemli kalabalık ile Kudsîye Câmii yanına getirilip hayattayken hazırlattığı yere defnedilmiştir. Sultan Hüseyin Baykara üzüntüsünü gizleyemeyerek sarayını terk edencesine üç gün boyunca Nevâyî'nin evinde kalarak yas tutmuştur. Hüseyin Baykara, Nevâyî'nin toprağa verilişinden yedi gün sonra şehrin kuzeyindeki Havz-ı Mâhiyân'da “ Yuğ Yemeği” merasimi düzenletmiş ve Nevâyî'yi öven uzun bir konuşma yapmıştır.²⁷

C. ESERLERİ

Nevâyî diğer şairler gibi, eserlerini rahmetle anılmaya vesile olmak ya da kendisinden sonra gelenlere yadigâr bırakmak maksadıyla yazmamıştır. Eserlerini konularına göre belli amaçlarla kaleme almıştır. Bazı eserlerinde dil bilinci ağır basarken bazı eserlerinde ise ahlak anlayışı ağır basmaktadır.²⁸

1. Dinî ve Tasavvufî Eserleri

1. 1. Münâcât

Münâcât, bütün eserlerini kapsayan Külliyyât'ın besmele, hamdele, tesbîhatı makamında, Nevâyî'nin Allah'a yalvarmalarını içeren mensûr eseridir. Topkapı ve Fâtih kütüphanelerindeki *Külliyyât* nüshalarının ilk sırasında yer alan *Münâcât*'ın ne zaman yazıldığı tam olarak bilinmemektedir.²⁹

1. 2. Çihil Hadis

Anlamı kırk hadis olan *Cihl Hadis*, 1481-1482 yılları arasında yazılmıştır. Nevâyî'nin küçük yaştan itibaren kaleme aldığı dağınık şiirleri dışında ilk eseridir.

²⁶ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği* 1965, c.1, s.46-47.

²⁷ Ayhan Gültaş, *Doğunun Yıldızı Ali Şir Nevaî*, Bogaziçi Yay. , İstanbul, 2013, s.306-307.

²⁸ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, 1965, s.5.

²⁹ Kut, “Ali Şir Nevaî”, s.452.

Câmî'nin *Hadîs-i Erbaîn*'inin Çağatay Türkçesine çevirisidir. ³⁰ Nevâyî bu eserini Hüseyin Baykara'ya ithâf etmiştir. ³¹

1. 3. Nazmü'l-Cevâhir

Sultan Baykara'nın Nevâyî'yi öven bir risâle yazmasına istinâden, Nevâyî de minnet ve teşekkürünü ifade etmek için Hz. Ali'nin *Nesrû'l- Leâl* adı altında toplanmış sözlerini tercüme etmiştir. ³² İşte *Nazmü'l Cevâhir* bu çevirilerden oluşur.

1. 4. Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve

Câmî' nin *Nefahâtü'l-Üns min Hazarâti'l-Kuds* adlı sufiler tezkiresinin ilaveli tercümesidir. Eser, 1495-6 yılında tamamlanmıştır. Câmî, tezkiresinde genellikle Arap ve Fars sufilerine yer vermiş, Türk sufilerinden ancak birkaç kişinin biyografisine değinmiştir. Nevâyî sufilerin hayat ve fikirleri hakkında derli toplu malumat veren bu mühim eserin, Farsça bilmeyen Türkler tarafından da okunması amacıyla tercüme etmiş ve eserdeki Türk ve Hind sufilerine ait eksiklikleri telafi maksadıyla esere ilavelerde bulunmuştur. *Nesâyimü'l- Mahabbe* gerek din ve kültür tarihi, gerekse Çağatay nesir dili bakımından önemli bir eserdir. ³³

1. 5. Lisânü't-Tayr

İran şairi Şeyh Ferîdüddin Attâr'ın *Mantiku'l- Tayr* adlı eserine naziredir. Nevâyî, her ne kadar tercüme kelimesini kullanıyor olsa da, bu eseri olduğu gibi aktarmamış, bazı bölümleri çıkarmış, yeni öyküler eklemiş, eserin işlenişine baştan sona kendi kişiliğini ve damgasını vurmuştur.

³⁰ Ömer Okumuş, "Abdurrahman Câmî", *DİA*, c.7, s. 97.

³¹ Serdar Bulut, "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî' nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili' ne Katkıları", *Asya Coğrafyası'ndan Avrupa Coğrafyası'na Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, s.33

³²Nevâyî, *Sedd-i İskenderi*, haz. Hatice Töre, Türk Dil Kurumu Yay. , Ankara,2001, s.4.

³³Nevâyî, *Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, haz. Kemal Eraslan, TDK Yay. , Ankara,1996,s. XXIX.

Blochet, Nevâyî'nin Nizâmî, Attar, Hüsrev, Câmî gibi büyük İran şairlerine nazire olarak yazdığı mesnevileri basit bir tercüme ve taklit olarak değerlendirmiş olsa da Rus bilgini Bertel's ise Blochet'nin yargısının dayanaksız olduğunu, Nevâyî'nin eserinin çok daha derli toplu ve ustaca işlendiğini belirtmiştir.

Nevâyî, eserinde daha çocukken *Mantiku'l-Tayr*'a hayranlığını ve onu Türkçe'ye kazandırma konusundaki arzusunu ifade etmiş. Ancak bu arzusunu 57 yaşında Attar'ın ruhunun yardımı ile kaleme alabildiğini mütevazî bir üslup ile anlatmıştır.

Lisânü't-Tayr'ın konusu, tasavvuf düşüncesinin temeli olan, Tanrı'nın kişide tecellisidir. Nevâyî, eserin başında tevhîd, münâcat, na't, mirac manzumelerine yer vermiş, *Dört Halife* 'yi ve Attar'ı övdükten sonra, kuşlar sembolünde tasavvuf ilkeleri ve basit öyküler ile bu tecelliyi kazanmanın yolunu, seyrini ve önemini vurgulamıştır.³⁴

1. 6. Sirâcü'l- Müslimîn

Nevâyî, *Sirâcü'l- müslimîn*' in giriş bölümünde bu eseri *Ubeydullâh Ahrâr* ' ın teşvikiyle, Müslümanları aydınlatma düşüncesi ile kaleme aldığını belirtmiştir. Nevâyî; farz, vacip ve sünnetleri sade bir üslup ile anlattığı eserini 1500 yılında tamamlamıştır.³⁵

1. 7. Mahbûbu'l- Kulûb

Nevâyî, bu eserini yaşamının son yıllarında kaleme almıştır. Devlet kademelerinde ve sultanların himayesinde uzun yıllar geçirmesi sebebiyle devlet erkânı ve halk tabakasının her kesimini tanıma fırsatı bulmuştur denilebilir. Farklı insanlar ve farklı durumlarla karşılaşmış biri olarak elde ettiği tecrübeleri *Mahbûbu'l- Kulûb* ile aktarmıştır.

³⁴ Detaylı bilgi için bkz.: Nevâyî, *Lisânü't-Tayr*, haz. Mustafa Canpolat, TDK Yay. , Ankara, 1995, s. 2-14.

³⁵ Tanju Oral Seyhan, "Ali Şir Nevayi – Sirâcü'l-Müslimin, (Giriş-Karşılaştırmalı Metin), **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, s. 94-95.

Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Nevâyî, farklı sosyal katmanlardan, mesleklerden insanların karakterleri, yaptıkları işleri anlatmış. Daha sonra da nasıl olması gerektiği konusunda bilgi vermiştir. On konudan oluşan eserin ikinci bölümünde; tasavvufî ve dinî kavramları ele almıştır. Üçüncü bölümde ise tenbih başlıkları altında farklı ahlaki konular üzerine dikkat çekmiştir.

Eseri vefatından önce 1500 yılında tamamlamış ve *Mahbûbu'l- Kulûb* son eseri olmuştur. Didaktik özellik taşıyan nesir türünde kaleme alınan bir eserdir.³⁶

2. Divanları

2. 1. Hazâinü'l-Ma'ânî (Garâbü's-Sıgâr, Nevadirü's-Şebâb, Bedâyiü'l

Vasat, Fevâidü'l- Kiber)

Nevâyî, divanlarını Hüseyin Baykara'nın teşviki ile dört farklı divan olarak bir araya getirmiş ve buna *Hazâinü'l-Ma'ânî* adını vermiştir.³⁷

Küçük yaşta yazdıklarına *Garâbü's-Sıgâr*³⁸, gençlik döneminde yazdıklarına *Nevadirü's-Şebâb*³⁹, orta yaşta yazdıklarına *Bedâyiü'l-Vasat*⁴⁰, yaşlılık döneminde yazdıklarına ise *Fevâidü'l- Kiber*⁴¹ adını vermiştir.

Bu dört divanın, Türkiye kitaplıklarında ikisi İstanbul'da olmak üzere *Külliyât-ı Devâîn* başlığı adı altında beş nüshası bulunmaktadır.⁴²

2. 2. Farsça Divanı:

Nevâyî'nin Türkçe dört divanından başka, Farsça yazdığı şiirlerinden toplanmış bir divanı daha vardır. Bu Farsça divanda hayatı boyunca Farsçayla kaleme aldığı

³⁶ Detaylı bilgi için bkz. Nevâyî, *Mahbûbu'l- Kulûb*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1872; Zuhâl Ölmez, “Ali Şîr Nevâyî’ nin Mahbûbu'l- Kulûb’u ve Dili”, *Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi*, s. 147-158.

³⁷ Nevâyî, *Nevadirü's- Şebâb*, haz. Metin Karaörs, TDK Yay. , Ankara, 2016, s. XII.

³⁸ Detaylı bilgi için bkz. : Nevâyî, *Garâbü's-Sıgâr*, haz. Günay Kut, TDK Yay. , Ankara, 2003.

³⁹ Detaylı bilgi için bkz. : Nevâyî, *Nevadirü's-Şebâb*

⁴⁰ Detaylı bilgi için bkz. : Nevâyî, *Bedâyiü'l-Vasat*

⁴¹ Detaylı bilgi için bkz. : Nevâyî, *Fevâidü'l- Kiber*, haz. Önal Kaya, TDK Yay. , Ankara, 1996.

⁴² Kut, Ali Şîr Nevaî”, ss. 451-452.

gazellerle 6 kasîde, 1 müseddes, 1 mersiye ile kıt'alar, rubâîler, târih kıt'aları, muamma ve lugazlar yer almaktadır. ⁴³

Bu divandaki şiirlerini *Fânî* mahlasıyla kaleme almıştır. Bu divanın Türkiye' de Nuruosmaniye Kütüphanesi, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, Süleymaniye Kütüphanesi'nde olmak üzere bilinen üç nüshası vardır. ⁴⁴

3. Hamse

Fars edebiyatının ilk hamse sahibi *Genceli Nizâmî'dir* (ö. 1204). İkinci hamse de *Emir Hüsrev Dehlevî'ye* (ö.1325) aittir. Nevâyî de Hamsede Nizâmî ile Dehlevî' yi örnek almıştır. Nevâyî üstadı Câmî ile birlikte 1483' de hamse yazmaya teşebbüs etmiştir. Nevâyî, 46.000 beytten oluşan Hamse'sini iki yıl gibi kısa bir süre içerisinde tamamlamıştır. ⁴⁵

Hamse içindeki *mesneviler* sırasıyla şunlardır:

3. 1. Hayretü'l- Ebrâr

Hayretü'l- Ebrâr, Nevâyî'nin 1483 yılında, kırklı yaşlarının tecrübesiyle siyasi, sosyal ve ahlaki meselelere dair görüşlerini İslâmî esaslara uygun olarak Nakşibendîlik etkisi altında manzum olarak kaleme aldığı bir eser olup, Hamse'sinin ilk destanıdır. Mukaddime, tevhîd, münâcâtlar, na't bölümleri dışında eser, esas itibari ile yirmi makale ve onlara bağlı yirmi hikâyeden oluşmaktadır. ⁴⁶

3. 2. Ferhâd ü Şîrîn

Nevâyî'nin, Hamse'sinin ikinci mesnevisidir. *Nizâmî'nin Hüsrev ü Şîrîn* ve *Emir Hüsrev ile Eşref Merâgî'nin Şîrîn ü Hüsrev* mesnevilerine cevap olarak 1484 yılında kaleme alınmıştır. Ancak değişik nitelikte ve orijinaldir. Nevâyî, konuyu ve

⁴³ Levend, *Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, 1965, s.68.

⁴⁴ Bulut, "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî' nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili' ne Katkıları", s.29.

⁴⁵ Levend, *Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, 1965, s.75.

⁴⁶ Nevâyî, *Hayretü'l- Ebrâr*, haz. Muhammed Sabir, Kesit Yay. ,İstanbul, 2016, s. 17.

kahramanların adını almış, olayları büsbütün değiştirerek yepyeni bir eser meydana getirmiştir. ⁴⁷ Nevâyî, Nizâmî ve Hüsrev'in aksine, Hüsrev'in yerine Ferhâd'ı koymuş ve onu Çin Hakani'nın oğlu olarak tanıtmıştır. ⁴⁸

3. 3. Leylî vü Mecnun

Nevâyî' nin, Hamse'sinin üçüncü mesnevisi olan *Leylî vü Mecnun* dur. Bu eser de *Nizâmî'nin* ve *Emîr Hüsrev'in* aynı konuda yazdıkları mesnevilere cevaptır. ⁴⁹ Ancak Nevâyî, esasta Nizâmî'nin eserini izlemek ve Emir Hüsrev'den faydalanmakla birlikte, konuyu bir hayli değiştirmiş, kendinden de birçok motif eklemiştir. ⁵⁰ Eserin 1484 yılında yazıldığı tahmin edilmektedir. ⁵¹

3.4. Seb'a-i Seyyâr

Nevâyî'nin hamsesinin dördüncü mesnevisidir. *Nizâmî'nin Heft Peyker* ve *Hüsrev'in Heşt Bihişt* mesnevilerine cevaptır. Eser, İran hükümdarlarından Behrâm-ı Gûr'un hikâyesidir. Nevâyî bu mesnevisinde de konuyu Nizâmî'den almak ve Emir Hüsrev'den de yararlanmakla birlikte, olayları ve olayları birbirine bağlayan sebepleri değiştirerek, kendi düşüncelerine uygun yepyeni bir eser meydana getirmiştir. 1484 yılında eserini tamamlayan Nevâyî, Türkler'e hizmet amacı ile bu eseri kaleme aldığını ifade etmektedir. ⁵²

3. 5. Sedd-i İskenderî

Nevâyî'nin beşinci mesnevisi olan *Sedd-i İskenderî*, Nizâmî'nin *İskender-nânme*'si ile Emir Hüsrev'in *Âyine-i İskenderisî*'ne cevap olarak 1484 yılında kaleme

⁴⁷ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, 1965, s. 92-112.

⁴⁸ Bulut, "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şir Nevâî' nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili' ne Katkıları", s.29.

⁴⁹ Nevâyî, *Leylî vü Mecnun*, haz. Ülkü Çelik Şavk, TDK Yay. , Ankara, 2011, s. 21.

⁵⁰ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, s. 122.

⁵¹ Nevâyî, *Leylî vü Mecnun*, s. 21.

⁵² Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, 1965, s.126-148.

alınmıştır. Eser Makedonya kralı Philipos'un oğlu İskender'in serüvenlerinin hikâyesidir.⁵³

Nizâmî ve Hüsrev'den farklı olarak Nevâyî, eserinde gereksiz gördüğü ayrıntıları çıkarmış, merak uyandırıcı olaylar ile Mesnevi'yi bir macera hikâyesi şekline çevirmiştir. Her hikâye bölümlere ayrılmış, her bölümün sonuna düşünce, duruma uygun hikâyeler ve soru, cevaplar eklenmiştir.⁵⁴

4. Dil ve Edebiyat İle İlgili Eserleri

4. 1. Mecâlisü'n-Nefâis

Mecâlisü'n- Nefâis, Türkçe yazılan ilk şairler tezkiresidir. 1492 yılında yazıldığı tahmin edilen eser Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir. *Mecâlisü'n- Nefâis*, bir mukaddime ve sekiz meclisten oluşmaktadır. Birinci Meclis'te Nevâyî'nin dönemlerine yetişemediği şairler, İkinci Meclis'te hayatlarını gördüğü şairler, Üçüncü Meclis'te çağının şairleri, Dördüncü Meclis'te döneminin tanınmış kişileri, Beşinci Meclis'te Horasan ile bazı bölgelerin mirzddeleriyle emirleri, Altıncı Meclis'te Horasan'dan başka yerlerin tanınmış kişileri, Yedinci Meclis'te sultanlar ile şehzadeler, Sekizinci Meclis'te ise Sultan Hüseyin Baykara'ya yer verilmektedir.⁵⁵

4. 2. Mîzânü'l-Evzân

Mîzânü'l- Evzân, aruz kitabıdır. Nevâyî, eserinin nazım hakkında bilgi veren ilk Türkçe kaynak olması bakımından önemine işaret eder. Aruz tekniği üzerine ön bilgiler verdikten sonra eserlerini üç bölüme ayırarak birinci bölümde, vezinlerdeki *zihafları* açıklar, ikincide aruz *bahirlerini* dâirelere ayırarak bunları şekiller içinde gösterdikten sonra her birini örneklerle anlatır, üçüncüde ise *takti* üzerinde durduktan sonra rubai

⁵³ Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*, s.30.

⁵⁴ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, s.153-177.

⁵⁵ Nevâyî, *Mecâlisü'n- Nefâis*, s.3-25.

vezinlerini ele alır. Daha sonra Nevâyî, Türk vezinlerine geçerek bunları *tuyuk, koşuk, çenge, mahabbetnâme, müstazat, âzervâri* olarak tasnif eder ve örnekler verir.⁵⁶

4. 3. Muhâkemetü'l-Lügateyn

Nevâyî'nin Türkçe ile Farsça'yı kıyasladığı, Türkçe'nin edebiyat dili olarak Farsça'dan üstün olduğunu ispatladığı eseridir. Nevâyî'yi bu eseri yazmaya iten sebep, Türk şairlerinin de Farsça yazmaya özenmeleridir. Nevâyî, halkın anlayacağı dil ile topluma hitap edilmesinin, halkın bilgi ve kültür eksiklerini gidereceğine inanmıştır. Nevâyî, Türkçe'nin Farsça'dan üstün bir dil olduğunu anlatırken beş nokta üzerinde yoğunlaşır.

1. Türkçe'de olup da karşılıkları Farsça'da olmayan sözcükler.
2. Türkçe'de sözcüklerde anlam zenginliği.
3. Türkçe'de ünlülerin bolluğu.
4. Her varlık, her yaratık için ayrı bir sözcük.
5. Türkçe'nin gramer zenginliği.⁵⁷

5. Diğer Eserleri

Nevâyî'nin tarihi eserlerinden *Târih-i Enbiyâ ve Hükemâ*'da, Hz. Adem'den Hz. Muhammed'e (sav) kadar gelip geçen peygamberler, belli başlı filozoflar ve çağlarındaki başlıca olaylar özetlenmektedir. Eserin 1485 yılından sonra yazıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁸

Nevâyî'nin bir başka tarihi eseri ise; *Târih-i Mülûk-i Acem*' de İran'ın efsaneleşmiş eski tarihini özetlemiş, özellikle sultanlara ibret olacak bilgilere yer vermiştir. 1485 yılından sonra yazıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁹

⁵⁶ Nevâyî, *Mîzânü'l- Evzân*, haz. Kemal Eraslan, TDK Yay. , Ankara, 1993, s. 60-112, 113,118,

⁵⁷ Hikmet Dizdaroğlu, “ Nevâyî'de Dil Bilinci”, *Türk Dili Dergisi*, s.292-295.

⁵⁸ Bulut, “Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî' nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili' ne Katkıları” , s. 35.

⁵⁹ Levend, *Ali Şîr Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler*, TDK Yay., Ankara, 1968, C.IV,s. 1.

Nevâyî'nin hatıra türünde yazdığı eseri *Hâlaât- Seyyid Hasan Erdeşîr Big*'i ise babası gibi değer verdiği Hasan Erdeşîr'in ölümü üzerine yazmıştır. Bu eserde Erdeşîr'in hayatı, karakteri ve olgunluğu anlatılmıştır. Eserin 1490-91 yıllarında kaleme alındığı tahmin edilmektedir.⁶⁰

Hamsetü'l-Mütehayyirîn ise; Nevâyî'nin üstadı Câmi' nin vefatından sonra (1492) kaleme aldığı eseridir. Eser bir “mukaddime” ile üç “fasıl” ve bir “hâtime”den meydana gelmektedir. Mukaddimede Câmi'nin soyu, doğumu, hayatı ve öğrenimi özetlenmektedir; birinci fasılda, aradaki dostluklar, Câmi'nin kendisine iltifatları, Nevâyî' nin Câmi'ye saygısı, ikinci fasılda mektuplaşmaları, üçüncü fasılda Câmi'nin eserleri yer almaktadır. Hâtime' de ise Câmi'nin kerametleri, son demleri, ölümü, halkın üzüntüsü ve Câmi'nin ölümü üzerine yazılan mersiyeler aktarılmaktadır.⁶¹

Hâlât-ı Pehlevân Muhammed, Nevâyî'nin çok sevdiği dostu Pehlevân Muhammed'in ölümü üzerine 1494-95 yıllarında yazdığı diğer hatıra eseridir. Pehlevân'ın kişiliği ve onunla ilgili hâtıralar ve fıkralar anlatılmaktadır.⁶²

Münşeat; Nevâyî'nin mektuplarından toplanmıştır. Bunların hangi tarihlerde kimlere yazıldığı belli değildir. Ancak Sultan Hüseyin Baykara ile Veliaht Bediüzzaman'a yazdıkları, deyişlerinden anlaşılmaktadır. Bu mektuplar çağın iç yüzünü göstermesi bakımından oldukça önemlidir. Bu önemliler olduğu gibi alınmıştır. Mektuplardan önce, mevsimleri tasvir eden dört parça vardır. Nevâyî, bu dört yazıda sanatlı bir üslup kullanmıştır.⁶³

Ayrıca; *Vakfiye (Farsça)*, *Zübdetü'l-Tevârih*, *Risâle-i Mu'ammâ* bugün ulaşılamayan fakat kaynaklar ile varlıkları belli olan eserleridir. *Seb'attü'l- Ebhur* isimli sözlüğü ise Ayasofya kitaplığında adına kayıtlıdır.⁶⁴

⁶⁰ Levend, Ali Şîr Nevaî, *Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler* c.IV, s.2.

⁶¹ Levend, Ali Şîr Nevaî, *Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler* c.IV, s.101.

⁶² Levend, Ali Şîr Nevaî, *Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler* c.IV, s.1.

⁶³ Levend, Ali Şîr Nevaî, *Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler* c.IV, s. 2.

⁶⁴ Kut, “Ali Şîr Nevaî”, s.453.

D. ŞAHİİYETİ

Nevâyî'nin öncelikle zengin ve asil bir aileden geldiğini söyleyebiliriz. İyi bir tahsil görmüş ve Sultan Ebu'l Kâsım Bâbüî tarafından "oğlum" hitabı ile taltif ve takdir görmüştür.⁶⁵ Aynı şekilde Sultan Hüseyin Baykara tarafından da gerekli övgü ve muameleye mazhâr olmuştur. Hüseyin Baykara hacca gitmek isteyen Nevâyî'ye yazdığı bir mektup da: " *İkimiz arasında beşikten bu güne kadar devam eden birlik, dostluk ve arkadaşlığın hangi seviyelerde olduğunu, her zaman ve her halde şerefli kalbinizin arzularını tamamen kendi isteklerimizden üstün tuttuğumuzu herkes bilmektedir.*" diyerek Nevâyî'ye olan saygı ve sevgisini göstermiştir.⁶⁶ Ancak Nevâyî, hiçbir zaman alçak gönüllülükten ayrılmamış, hiçbir ihtiras Nevâyî'yi pençesine alamamıştır.⁶⁷

Nevâyî, iyiliği çok seven bir insan olmuş ve herkese iyilik yapmaya çalışmıştır. Düşkünlerden, zavallılardan hiçbir şeyini esirgemediği gibi bilginlere, sanatkârlara da çok yardım etmiştir. Siyâsal uğraşmaları bir yana koyarsak bütün hayatını iyilik düşünceleriyle geçirdiğini görebiliriz. Müsteşrik Yevgeni Bertel's, Nevâyî'nin edebi şahsiyetini överken bundan daha önemli olan durumun Nevâyî'nin sevgi dolu yüreği ve insanları eksikliklerine rağmen sevme kapasitesi olduğunu belirtir.⁶⁸

Nevâyî, iyi bir insan olmasının yanı sıra oldukça zeki ve feraset sahibi bir insan olarak da tanımlanabilir. Sultan Baykara ile her ne kadar arası iyi olsa da zaman zaman sorunlar da yaşamışlardır. Ancak Nevâyî, zeki ve ince düşünceli bir adam olması nedeni ile bu sorunlara daima bir çare bulmuş, saraydaki kendini çekemeyen düşmanlarına galebe etmiştir.⁶⁹

Nevâyî'nin hayatına baktığımız zaman hiç evlenmediğini görürüz. Nevâyî'nin bekâr kalmasını türlü şekillerde yorumlayanlar olmuştur. Baykara, bu durumunu "

⁶⁵ Ali Nihat Tarlan, **Ali Şir Nevayî**, İstanbul Üniversitesi Neşriyatı, İstanbul, 1942, s. 8.

⁶⁶ Tarlan, " Ali Şir Nevâyî", **Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan' ın Makalelerinden Seçmeler**, Atattürk Kültür Merkezi Yay. , Ankara, 1990, s.134.

⁶⁷ Levend, **Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, c.1, s. 242.

⁶⁸ Nevâî, **Muhakemet-İ ül-lûgateyn**, çev. İshak Işıtman, TDK Yay. , Ankara, 1941, s. 43.

⁶⁹ Mehmet Fuad Köprülü, **Ali Şir Nevâî**, TTK Yay. , İstanbul, 1941,s. 7.

manevî yüksekliği” ne vermektedir. Herhâlde titizliği, özgürlük eğilimi, boş saatlerini büsbütün eserlerine vererek serbestçe çalışmak isteği bekârlığı seçmesinde başlıca rolü oynamıştır.⁷⁰

Nitekim Nevâyî’nin çalışkan, donanımlı ve çok yönlü bir kişiliğe sahip olduğunu söyleyebiliriz. Sultan Baykara’nın isteği ile devlet işleri ile ilgilenmiş bir yandan ise halka faydalı hizmetlerde bulunmuş, medreseler, hangahlar inşa ettirmiştir.

Nevâyî üstün bir şair olmasının yanında, musiki ile de uğraşmış, birçok besteler meydana getirmiştir. *Mecâlisü’n-Nefâis*’de Hoca Yusuf Burhan’dan bahsederken ondan musiki dersi aldığını ifade etmiştir. Nevâyî, şair ve musikici olduğu kadar güzel yazı ve tezhip sanatı ile de ilgilenmiş ve devrinin kutbu olarak kabul görmüştür.⁷¹

Edebiyatımıza ise; Divan, Hamse, Tezkire, Dil ve Edebiyat eserleri, Dinî ve Ahlaki eserler, Tarihî eserler, Biyografik eserler, Belge niteliğinde eserler kazandırmıştır. Eserlerinin muhtevasına baktığımız zaman onun İslamî hayatı sürdürmede de dikkatli ve istekli olduğunu fark edebiliriz. Edebî kişiliğinin yanı sıra mutasavvıf bir kişilik ile de karşımıza çıkmaktadır denilebilir.

Sonuç olarak Nevâyî’nin hayatını dolu dolu yaşadığını, sanat, edebiyat, devlet yönetimi ve tasavvuf alanlarında kendisini ifade etme imkânı bulabilmiş bir şahsiyete sahip olduğu söylenebilir.

1. İlmî ve Edebî Şahsiyeti:

Nevâyî’ye göre alim insan güneş kadar yüksek ve şerefli ve cahil ise daima zelildir. İlim ve amel büyük şeydir. Padişah ve devlet başkanı bile gerçek ilim insanının yanında hiçtir.⁷²

Nevâyî, Fıkıh ilmi ve Arapça’yı *Fakîh Hâce Fazlullâh Ebu’l- Leysî*’den iki yıl ders alarak öğrenmiştir. İlim tahsil etme gayretinden dolayı hocası kendisine iltifat

⁷⁰ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, s. 241.

⁷¹ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, c.1, s. 227.

⁷² Nevâyî, *Hayretü’l- Ebrâr*, s. 38.

minvalinde “ferzend (oğlum)” diye hitap etmiştir. ⁷³ Nevâyî’nin ilmî merâkı sadece gençlik dönemi ile sınırlı kalmamış, onun ilim aşkı hayatının bütününe yansımıştır. Hayatının ilerleyen dönemlerinde de zamanının alimlerinden ilim kazanmaya devam etmiş, kendi nezaretinde de ilmî sohbet ortamları oluşturmuştur. ⁷⁴

Nevâyî’nin edebî başarısının ardında da bu ilim aşkı vardır denilebilir. Çünkü ona göre; şiir sadece yetenek, tılsım, ilham işi olmayıp, ilmin ışığında faydalanıp çok çalışılması gereken bir uğraştır. ⁷⁵ Bu bilinç ile eserlerini kaleme alan Nevâyî, Klasik Çağatay edebiyatının teşekkülünde seçkin bir yere sahip olmuştur. Divan, tarih, mesnevi, tezkire, dil, musiki, aruz gibi tür ve konularda otuz kadar irili ufaklı eser vermesi onun büyük ve velud bir sanatkâr olduğunu, geniş kültürünü ve zamanının ilimlerine hakimiyetini göstermektedir. ⁷⁶

Nevâyî çağdaşı yazarlar gibi divan edebiyatı geleneğine uymuş, bu edebiyatın kabul ettiği esaslar, şekiller ve mazmunlar onun eserlerinde de yer almıştır. Ancak Nevâyî, çağdaşlarından farklı olarak sanatı, hüner ve marifet göstermek olarak görmemiş, anlama önem vermiştir. Bu yüzden eserlerinde bütünlük ön plana çıkmıştır. Zaman zaman divan edebiyatının belli kalıpları içinde dar kafiyelerin esareti altında söylemek zorunda kaldığı gazelleri olsa da, Nevâyî; gazellerindeki beyitleri, her biri üzerinde saatlerce çalışarak bir kuyumcu gibi işleyecek yerde, tasarladığı bir düşünceyi ya da bir duyguyu toplu hâlde vermiştir. Divanlarında yer alan manzumelerde ise günlük hayatın yankılarına, çağının yaşayan tiplerine, tarihî olaylara sık sık yer vermiştir. ⁷⁷

Nevâyî, İran edebiyatının kuvvetle hakim olduğu bir devir ve muhitte yetişmiştir. Etrafında Câmi gibi İran klasik devrinin son mümessili sayılan önemli bir şahsiyet vardı. Câmi’nin etrafında ise ikinci ve üçüncü derecede birçok şairler kuvvetli

⁷³ Nevâyî, *Mecâlisü’n- Nefâis*, s. 27.

⁷⁴ Nevâyî, *Mecâlisü’n- Nefâis*, s. 26.

⁷⁵ Güldaş, *Doğunun Yıldızı Ali Şir Nevaî*, s. 91.

⁷⁶ Nevâyî, *Lisânü’t-Tayr*, 1995, ss. X,XI.

⁷⁷ Levend, *Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği*, s. 213

bir İran edebiyatı kültürü yaşatıyorlardı. Bu kültüre hizmet eden şairlerden birçoğu da Türk idi. Nevâyî de bu şairlerden biriydi. Ancak Nevâyî, böyle bir muhit içinde Türk dilinin istikbal ve istiklâlini düşünmüş ve onu edebî bir dil hâline getirmek için dikkat ve gayret sarf etmiştir. ⁷⁸ Türkçe'nin birçok yönden Farsça'dan üstün olduğunu savunmuş ve Türkçe ile de yüksek bir edebiyat meydana getirmenin mümkün olduğunu bizzat eserleri ile ispat etmiş, genç şairleri Türkçe yazmaya teşvik ederek onları Türkçe'ye özendirmiştir. ⁷⁹

Nevâyî'nin Farsça edebiyat açısından yetersiz olduğu için Türkçe'ye yöneldiğini düşünmemek gerektiği söylenebilir. Nevâyî, çok iyi ve muntazam bir edebî eğitim almış, Fars edebiyatını mükemmel şekilde bilen bir şair olmuştur. İlk zamanlarda da Fânî mahlâsı ile Farsça şiirler yazmıştır. Onun asıl amacı, Milletine öz dili ile hitap etmek olmuştur. ⁸⁰ Bu hususta da başarılı olduğu söylenebilir. Çeşitli türlerde yazılan eserleri, Türkçe ile yeniden ve orijinal olarak yazma konusunda başarılı olmuş, Orta Asya Türk Edebiyatının millî ruh ve millî zevkle klasik bir seviyeye ulaşması konusunda muvaffak olmuştur. ⁸¹

Nevâyî eserlerinin Horasan ve Mâveraünnehir'i aşarak başka coğrafyalarda yayıldığını, okunup, beğenildiğini hayatında görmek mutluluğuna erişmiş edebî bir şahsiyettir. Ölümünden sonra da bu ünü devam etmiş, İran ve Hindistan saraylarında da eserleri beğeni ile okunmuştur. Orta Asya'da gelişen edebî dilden hahsederken bazı yazarların Çağatayca'ya Nevâyî dili demeleri onun kazandığı ünü açıkça göstermektedir. Nevâyî'nin eserlerini anlamak için düzenlenen sözlükler de bunun kanıtıdır. ⁸²

---

⁷⁸ Tarlan, **Ali Şir Nevâyî**, 1942, s. 7.

⁷⁹ Nevâyî, **Nevâdirü's- Şebâb**, s. IX.

⁸⁰ Faruk Kadri Timurtaş, "Ali Şir Nevâyî'nin Türk Diline Hizmetleri", **Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1962, ss. 31-32.

⁸¹ Nevâyî, **Fevâidü'l- Kiber**, s. XI.

⁸² Levend, **Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, s. 252.

Osmanlı Edebiyatı üzerinde de büyük ve devamlı bir etkisi olmuştur. 15. yüzyılın son yarısından başlayarak *Tanzimat*'a kadar, Osmanlı şairleri (Nedim, Şeyh Gâlip) edebî kültürlerini tamamlamak için, *Çağatay Lehçesini* öğrenip Nevâyî'nin eserlerini okumuşlar, aynı lehçe ile ona nazireler yazmışlardır. ⁸³

Klasik Türk Edebiyatı'nın en büyük şairlerinden kabul edilen Iraklı Fuzûlî ⁸⁴ üzerinde de Nevâyî'nin kuvvetli tesiri olduğu konusunda Ali Nihat Tarlan görüşlerini belirtmiş ve iki şairin beyitlerini karşılaştırmıştır. ⁸⁵

2. Tasavvufî Şahsiyeti:

Nevâyî'ye göre tasavvuf; “ *Rıza ehlinin vasfıdır. Onun tâbirleri, ziynet ve görüntüsü güzel ahlaktır. Tasavvuf kuru kuruya zühd, takva ve tâattan ibâret değildir. Çünkü güzel ahlak olmadan bu vasıflar riyaya yol açar. Tasavvuf, riyasız hâlis takva, hâlis ubûdiyet, yumşak huyluluk ve lütfkâr olmaktır. Halkın işine de sözüne de kötülük ile cevap vermemektir. Hakk' ın emir ve nehyinde kendine göre tasarruftan çekinmektir. Kendisini ihtiyarsız bilmektir. Tereddüt ve teessüften eser olmamak, tam tevekkül hâlinde olmaktır. Tasavvuf yoluna giren de muhâlefet yoktur, teslîmîyet vardır. Tasavvuf, Hak vücudunda kendini fâni kılmaktır.* ”⁸⁶

Nevâyî' nin tasavvuf ile ilgisi daha çocukluk dönemlerinde başlamıştır. *Lisânü' t- Tayr* adlı eserinde, *Attâr'ın Mantıku' t- Tayr* adlı eserine ilgisini anlatırken, bu eserin etkisi altında bir hayli kaldığını hatta başka insanlar ile ülfeti kesip bu dünyadan uzlete çekilmeyi istediğini belirtmiştir. Ancak Nevâyî'nin yaşına göre uygun olmayan bu durumu zararlı gören ailesi *Mantıku' t- Tayr* adlı eseri ortadan kaldırmışlar ama bu eseri ezbere bilen Nevâyî, kendi kendine eseri hep tekrar etmiştir. ⁸⁷ Nevâyî' nin *Mantıku' t-*

⁸³ Köprülü, *Ali Şîr Nevâî*, 1941, s. 12.

⁸⁴ Abdülkadir Karahan, “Fuzûlî”, *DİA*, c.13, s. 240.

⁸⁵ Tarlan, *Ali Şîr Nevayî*, 1942, ss.18-20.

⁸⁶ Nevâyî, *Fevâ'idü'l- Kiber*, ss.300-301, 319. Gazel.

⁸⁷ Nevâyî, *Lisânü' t- Tayr*, 1995, s. 4.

Tayr'a bu derece ilgisi ilerleyen dönemlerde onun kişiliğini ve edebî anlayışını inşâ etmesinde başat rol oynamıştır denilebilir.

Nevâyî, babasının çevresi sebebi ile daha çocukluk çağında, dönemin manevi isimleri ile tanışma fırsatı elde etmiştir. Altı yaşında babası ile yaptığı Irak yolculuğu sırasında aynı zamanda tarihçi olan mutasavvıf ve alim Mevlânâ Şerefeddîn Alî Yezdî ile tanışmış, huzurunda bulunup duasını almıştır.⁸⁸ Yine çocukluğunda babası vesilesiyle Hâce Şemseddîn Muhammed el- Kusevî el-Câmî (ks) ile görüşmüş ve onun duasına nâil olmuştur.⁸⁹

Meşhed'de *İmâm Rıza Medresesinde* okuduğu zamanlarda *Şeyh Kemal Türbetî* ile tanışmış kendisi ile sohbet ortamında bulunmuştur.⁹⁰ Sultan tarafından aruz dersi için görevlendirilen mutasavvıf *Derviş Mansûr*'dan (ks) edebiyat eğitimi yanı sıra tasavvufî açıdan da feyiz alma imkânı bulmuştur.⁹¹ Babasının ölümünden sonra ise; *Derviş Seyyid Hasan* (ks) tarafından himaye edilmiş ve manevi evlad olarak görülmüştür. Böylelikle Nevâyî, bu zattan istifade etme şansı bulmuştur.⁹²

Çocukluk ve gençlik döneminde önemli sayılabilecek şahsiyetler ile görüşme ve onların meclislerinde bulunma imkânını elde etmesi Nevâyî'nin manevi gelişiminde olumlu manada etkili olmuştur denilebilir.

Ancak tasavvufî şahsiyetinin gelişimini mutasavvıf şair *Abdurrahman Câmî* ile tamamladığı söylenebilir. Câmî ile on dokuz yaşlarında tanışmış ve onun talebesi olmuştur.⁹³

Câmî, Nakşibendî tarikatine mensup İranlı alim ve şairdir. Küçük yaşta babası ile birlikte Herat'a gelmiş Nizâmiye medresesine yerleşmiştir. Müderris olan babasının

⁸⁸ Nevâyî, *Mecâlisü'n- Nefâis*, s.25.

⁸⁹ Nevâyî, *Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, ss.319-320.

⁹⁰ Nevâyî, *Mecâlisü'n- Nefâis*, s.34.

⁹¹ Nevâyî, *Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, 1996, s. 402. , Nevâyî, *Lisânü' t- Tayr*,1995, s. 35.

⁹² Nevâyî, *Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, ss. 403-404.

⁹³ Bulut, "Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî' nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili' ne Katkıları", s. 24.

yanında tahsil hayatı başlamıştır ve ilerleyen dönemlerde Semerkand'a gitmiş ve orada *Kadızâde -i Rûmî*'den dersler almıştır. *Mevlana Fetullah-ı Tebrizî* ve *Ali Kuşçu* da *Câmî*'nin ders aldığı bilinmektedir. Farklı alanlarda ilmî tahsilini tamamladıktan sonra, manevi bir rüyanın işareti ile Nakşibendî şeyhlerinden *Sa'dettîn-i Kaşgârî*'ye intisap etmiştir. Onun vefatından sonra halefi *Hâce Ubeydullah Ahrâr*'a bağlanmıştır.⁹⁴

Nevâyî; hocası *Câmî*'den hem tasavvufî manada hem de edebî anlamda rehberlik görmüş ve her fırsatta ona olan saygısını ifade etmiştir. Nevâyî'ye göre *Câmî* Hak üzerinde yol gösterici ve tarîkat ve hakikat ehlidir. Nevâyî; *Câmî*'ye karşı samîmi duygularını *Hamsetü'l- Mütehayyirîn*'de dile getirmiş, onu farklı yönleri ile övmüştür.

⁹⁵ *Câmî*'nin eserlerinin çoğunluğu Nevâyî' nin saygı ve teşviğinin ürünü olmuştur.⁹⁶

Câmî, yakın dostu Nevâyî'yi *Hâce Ubeydullah Ahrâr* ile tanıştırmış, onun da Nakşibendilik tarikatına intisabını sağlamıştır. Nevâyî; *Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve* adlı eserinde *Hâce Ubeydullah Ahrâr* hakkında *Câmî*'nin görüşlerini ifade ettikten sonra, kendisi ile ilgili olan anılarından bahsetmiştir. Nevâyî, *Ubeydullah Ahrâr*'ın yakınlarından Mevlânâ Kâsım ile de temasta bulunmuştur.⁹⁷

Câmî bütün şeyhlik niteliklerine rağmen tekke ve dergâh açmamıştır. Sufilik ve irfanın getirdiği bir olgunluk ile tevazu hâli ile yaşamıştır. Nakşîlikte bulunduğu yüksek hakikate samimi bir şekilde bağlanmış, iç ve dış anlamına ermiştir.⁹⁸ Nevâyî, *Hamsetü'l-Mütehayyirîn*'de bu durumu şöyle ifade etmiştir: “O Hazret, Tanrı yönünden kerâmet göstermeye memur edilmemiştir. Dürüst ve temiz hayatını şairlik, melâmilik, mollalık kılığı altında gizledi.”⁹⁹

⁹⁴ Okumuş, “Abdurrahman Câmî”, *DİA*, c.7, s.94. ; Hikmet, **Camî Hayatı ve Eserleri**, ss. 91-111.

⁹⁵ Bulut, “Asya Coğrafyası'nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî' nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili' ne Katkıları”, s. 24.

⁹⁶ Hikmet, **Camî Hayatı ve Eserleri**, , s. 49-53.

⁹⁷ Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve*, ss. 256-258.

⁹⁸ Hikmet, **Camî Hayatı ve Eserleri**, s.260.

⁹⁹ Hikmet, **Camî Hayatı ve Eserleri**, s. 264.

Nevâyî'nin de mutasavvıf şair olarak kalmasında bu durumun etkisinin olduğu söylenebilir.¹⁰⁰ Nevâyî Sultan Baykara zamanında devlet yönetiminde görev almasına rağmen devletten maaş almayı reddetmiş, hatta gerektiği zamanlarda devlete yardımda bile bulunmuştur.¹⁰¹

Tasavvufun maddeyi terk, sahip olunanları ise Allah yolunda sarf etmek olduğu göz önünde bulundurulursa Nevâyî'nin bu duruma bağlı tasavvufî bir yaşam sürdüğü ifade edilebilir.

---

¹⁰⁰ Y. Altınışık, “Ali Şir Nevâyî’ de Tasavvuf”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2002), s. 47.

¹⁰¹ Abdullah Develioğlu, **Büyük İnsanlar (Üç Bin Türk Müellifi)**, Demir Kitabevi, İstanbul, 1973, s. 65.

İKİNCİ BÖLÜM

ALİ ŞİR NEVÂÎ’DE İNSAN-I KÂMİL MODELİ

A. 1. KUR’AN-I KERİM’DE İNSAN-I KÂMİL KAVRAMI

Kelime anlamı olarak insan-ı kâmil; olgun, ideal, örnek insan anlamına gelmektedir.¹⁰² İnsan-ı kâmil, güzel haslet ve fazîletler ile donanmış insanı temsil etmektedir.¹⁰³

Kur’an’ın bütününe baktığımız zaman insan kavramının etraflıca incelendiğini ve kemal kelimesinin de türevlerine atıfta bulunulduğunu görmekteyiz. Tasavvufi gelenekteki muhtevasıyla doğrudan bir insan-ı kâmil kavramını Kur’an’dan çıkarmak mümkün değildir. Ancak bazı ayetlerin insân-ı kâmil düşüncesi istikâmetinde yorumlanabileceği ve yorumlanageldiği görülmektedir.¹⁰⁴

Örneğin Kur’an’da insanın halifelik makamına sahip olduğu¹⁰⁵, onun emanet sorumluluğu ile görevlendirildiği¹⁰⁶, insanın “ ahsen-i takvim” üzere yaratıldığı¹⁰⁷, gökler ve yerin onun emrine verildiği¹⁰⁸, kendisine isimlerin öğretildiği¹⁰⁹ buyrulmuştur.

“Biz Ademoğlunu mükerrerrem kıldık”¹¹⁰ ve “ Sizin Allah katında en mükerrerminiz, en muttakî olanınızdır.”¹¹¹ ayetleri de Mahmut Sâmî Efendi tarafından *Mükerrerrem İnsan* adlı eserinde insan-ı kâmil örneği olarak yorumlamış, insanın mükerrerremlik sıfatına dikkat çekilmiştir.¹¹²

¹⁰² **Dinî Terimler Sözlüğü**, ed. Ahmet Nedim Serinsu, MEB Yay. , Ankara 2009, s. 171.

¹⁰³ **Tasavvuf Lügatı**, haz. Cahid Baltacı, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1981, ss. 100-101.

¹⁰⁴ Mehmet Aydın, “ İnsan-ı Kâmil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.22, s.330.

¹⁰⁵ Bakara,2/30; En’âm,6/165.

¹⁰⁶ Ahzâb, 33/72.

¹⁰⁷ Tîn,95/4.

¹⁰⁸ Câsiye, 45/13.

¹⁰⁹ Bakara, 2/31.

¹¹⁰ İsrâ, 17/70.

¹¹¹ Hucurât/49/13.

¹¹² Ramazanoğlu Mahmut Sâmî, **Mükerrerrem İnsan**, haz. Ömer Kirazlı, Erkam Yay. , İstanbul 2015, s. 8. ; Vahit Göktaş, **Mahmut Sami Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri**, Kalem Yay. , Ankara 2018, s. 72.

Kemal kelimesinin türevleri¹¹³ ise; Allah’a ve insana izafe edilmemiştir.¹¹⁴ Hadislerde de kemal daha çok “bir sürenin, sayılabilir ve ölçülebilir bir şeyin tam olması” manasında geçmektedir.¹¹⁵

Nitekim Kur’an’da insan-ı kâmil kavramı doğrudan geçmese de insan kavramından tüm detayları ile bahsedilmiş ve insanın kıymetliliğine vurguda bulunulmuştur. İnsan hem Allah’a hem de kainata karşı sorumlu kılınmıştır. Evrenin ve kendisinin selâmetinden sorumlu olduğu için insan tüm evrene hükmedecek kadar güçlü yaratılmıştır.¹¹⁶ İslam, insanın kendisini tanımasını özellikle ister; amacı onun yaratılmışlar dünyasındaki yerini ve zamanını; üstlenmesi gereken fonksiyonu teşhis edip bunun bilincine varmasını sağlamaktır. Kur’an’ın insan üzerinde bu denli durmasının nedeni de budur. Bu tanıma ve anlamadan amaç, insanın lâıyk olduğu yüce makama kendi gayreti ve donanımıyla ulaşmasını sağlamaktır.¹¹⁷ Fakat insan bu bilince erişemezse kendisine verilen emaneti taşımak hususunda başarısız olur ve sonuçta insandan geri bir mertebeye indirilir.¹¹⁸ Allah’ın aslî ve kesbî istidadın icab ve temayülüne göre nizam ve intizam vücuda getirmekte özel bir yardımı vardır. Eğer o istidad hayvani hasletler kazanmaya çalışırsa onun ortaya çıkmasına yardım eder. Ona uyan şeyleri, sebepleri kendisine kolaylaştırır. Meleklik hareketlerini kazanmak isterse ona da o hususlara uyan şekillerle yardım eder, kolaylık gösterir.¹¹⁹

Kur’an’da insanın ontolojik kemalatına işaret edildiği gibi onun ahlaki manada kemalatına rehberlik edecek ayetler bulunmaktadır. Çeşitli kıssalar özelinde insanı

¹¹³ Bakara,2/185, 196, 233; Mâide,5/3.

¹¹⁴ Süleyman Uludağ, “Kemal”, *DİA*, c.25, s.222.

¹¹⁵ Arent Jan Wensinck, *el-Mu’cemu’l-Mufehres li Elfâzi’l-Hadîsi’n- Nebevî*, Çağrı Yay. , İstanbul 1986, c.VI, 65.

¹¹⁶ Murtaza Mutahhari, *İnsan Gerçeği*, çev. Celaleddin Yılmaz, Fıtrat Yay. , İstanbul 1987, s.63.

¹¹⁷ İsmet Altıkardeş, *İdeal Kişilik Modeli Olarak İnsan-ı Kâmil*, Rağbet Yay. , İstanbul 2005, s.18.

¹¹⁸ Tîn, 95/5

¹¹⁹ Hasan Basri Çantay, *Kur’an-ı Hakîm ve Meâli Kerîm*, Elif Ofset, İstanbul 1981, c.2, s.758.

zihinsel ve ruhsal tamlığa (kemale) eriştirecek öğütlerin yanı sıra rol model olarak Hz. Muhammed (sav) örnek ve rehber olma misyonu ile tayin edilmiştir.¹²⁰

A. 2. TASAVVUF DİSİPLİNİNDE İNSAN-I KÂMİL KAVRAMI

İnsan-ı kâmil, tasavvuf disiplininde önemli meselelerinden biridir. İnsan-ı kâmil kavramı daha önce sadece kâmil müminin karşılığı olarak kullanıldığı hâlde sonradan tasavvuf disiplininde özel bir anlam alanı kazanmıştır. Tasavvuf ıstılahında insan-ı kâmil, İlahî âlemler ile küllî ve cüz'î olarak kevnî âlemleri ihata eden zaat olarak tanımlanmıştır. İnsan-ı kâmil ruhu ve akli itibariyle “aklî kitap” olarak isimlendirilmiştir. İlahî kitapları ve kevnî kitapları câmi olan kitaptan kasıt da budur. Bu yüzden insan-ı kâmil ümmü'l-kitâb şeklinde de isimlendirilir.¹²¹ İnsan-ı kâmil, tasavvufta İnsanı'l- hakiki (gerçek insan) ismini de alır. Gerçek insandan maksat bilkuvve kemalini bilfiil hâle getirmiş insandır.¹²²

İnsan-ı kâmil kavramı ile ilgili bu yorumların temelini ise İbnü'l- Arabî atmıştır. İbnü'l- Arabî, bu kavramı kendi sisteminde farklı bir forma dönüştüren ilk düşündürdür.¹²³ Bu sebepten tasavvufta insa-ı kâmil konusunu anlayabilmek önce İbnü'l- Arabî'nin insan felsefesini anlamak gerekmektedir.

İbnü'l- Arabî'nin insan-ı kâmil düşüncesi kevnî ve ferdi olmak üzere iki düzeyde idrak edilebilir. İlk düzeyde mantık yönünden bir tür olarak ele aldığımızda insan Hakk ile âlem arasında bir ara konumda bulunmakta ve bu ara konumu dolayısı ile mahlukatın en üst mevkinde işgal etmektedir. Buna karşılık, insanı ferdi düzeyde göz

¹²⁰ Kalem, 68/4, Ahzâb, 33/21

¹²¹ Seyyid Şerif Cürcânî, **Ta'rîfât**, İstanbul 1400, ss. 25-26.

¹²² Abdürrezzak Kâşânî, **Letâifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l- ilhâm**, ed. Majid Hâdîzâdeh, Mirâs-e Maktub, Tehran 2000, s. 117.

¹²³ İsa Çelik, “Tasavvufî Bir Kavram Olarak İnsan-ı Kâmil”, **Keşkül Dergisi**, S.17, s.14-15.

önüne almaya başlar başlamaz pek çok mertebenin mevcut olduğunu da göz ardı etmek mümkün değildir.¹²⁴

Kevnî boyutta insan-ı kâmil'i tasavvur ettiğimiz zaman karşımıza insanın halifelik mertebesinin çıktığı söylenebilir. Çünkü İbnü'l- Arabî insanı Allah katında bir gözdeki bebek gibi, âleme nazaran yüzükteki kaş, padişahın hazineleri üzerine vurduğu mühür gibi görür.¹²⁵ Bu açıdan insanın meleklerden bile üstün bir mertebede olduğu anlaşılabılır. Melekler, Ademin sahip olduğu “câmi” (kuşatıcılığa)” sahip değildirler. Çünkü beşeri cinste temessül eden ilahî isimlerin hepsi, onlarda temessül etmemiştir.¹²⁶ Bu bağlamda insanın halifelik mertebesini “cem” etme istidadı’ndan ötürü elde ettiği söylenebilir. Bu halifelik ve cem etme mertebesinden ötürü insan zaman olur Rablık görevini üstlenir.¹²⁷ İbnü'l- Arabî'nin “İnsan Hakk'dır.” dediği zaman neyi kastettiğini artık biliyoruz. İnsanın Hakk olması Allah'ın ister aktif olsun isterse pasif olsun bütün sıfatları ile insanı donatmış olmasından ötürüdür. O hâlde insan hakkında peşinen ne söylenebilirse en azından belirli bir anlamda, Allah için de söylenebilir. Biz O'nu müşahede ettiğimizde kendi nefislerimizi müşahede etmiş oluruz. Ve O da bizi müşahede ettiği vakit kendi Nefsi'ni müşahede etmiş olur. Peki insan-ı kâmil olan insan ile Hakk arasında temelde bir fark yok mudur? Elbette vardır. Allah'ın varlığının bizatihî zorunlu olması kîdem sıfatının sadece kendine has olmasından kaynaklıdır.¹²⁸ Bu bağlamda, ontolojik açıdan insan-ı kâmil'in kemalatı insana ait olmaktan ziyade Allah'a aittir.¹²⁹

¹²⁴ Toshihiko İzutsu, **İbnü'l- Arabî'nin Fusûsundaki Anahtar-Kavramlar**, çev. Ahmet Yüksel Özemre, Kaknüs Yay. , İstanbul 2005, s. 325.

¹²⁵ Muhyiddin-i Arabî, **Fusûs ül Hikem**, trc. M.Nuri Gencosman, İstanbuk Kitabevi, İstanbul 1971, s.21.

¹²⁶ Ebu'l Alâ Afîfî, **Fusûsul- Hikem Okumaları İçin Anahtarlar**, trc. Ekrem Demirli, İz Yay. , İstanbul 2002, s. 82.

¹²⁷ Muhyiddin-i Arabî, **Fusûs ül Hikem**, haz. Hamza Kılıç, İnsan Yay. , İstanbul 2012, s. 95.

¹²⁸ İzutsu, **İbnü'l- Arabî'nin Fusûsundaki Anahtar-Kavramlar**, ss. 317-319.

¹²⁹ Osman Nuri Küçük, **Fusûs ül Hikem ve Mesnevî' de İnsân-ı Kâmil**, İnsan Yay., İstanbul 2014, s.198.

İbnü'l-Arabî'de karşımıza çıkan diğer bir insan-ı kâmil açılımı ise; Muhammed-i Hakikattir. İbnü'l-Arabî, âlemdeki her türlü oluşun kaynağının Muhammedî Hakikat olduğunu, varlık ağacının her dalının Hz. Muhammed' in (sav) ruhaniyeti ile ayakta durduğunu ve varlığını koruduğunu belirtir.¹³⁰ Bu bağlamda denilebilir ki Allah'ın sıfatlarını cem etme mertebesinin en yükseğindeki isim Hz. Muhammed'dir (sav). Allah'ın asıl halifesi de odur. Bu durumda insanın halifelîği ancak vekaletendir.¹³¹

İbnü'l- Arabî'de insan-ı kâmil düşüncesinin kevnî ve ferdi olmak üzere iki ana unsur üzerinden şekillendiğine değinmiştik. Tüm insanlar ontolojik açıdan cem etme yeteneği ile donatılmış ve âleme üstün kılınmıştır ancak insanların çok azı bu durumun bilincindedir. Bu durum İbnü'l- Arabî'ye göre ı ışık ve ayna parçaları arasındaki ilişki gibidir. Nasıl ayna, ışığı ve görüntüyü kendi özelliğine göre gösterirse Hakk'ın sureti de farklı istidatlara sahip insanlarda farklı şekillerde yansır.¹³² Her insan, insan olmak bakımından birdir ancak bireysel farklılıkları olabilir. Yani aynaya yansıyan görüntü, her ne kadar bakanın aynısı olsa da aynanın çukur/tümsek/hareketli gibi özel durumuna ve bakanın ona yakınlığına göre farklı farklı ortaya çıkar.¹³³ Bu durumda ferdi kemalat noktasında bireyin gayreti ön planda olmakta ve ahlak merkezli bir çaba gerekmektedir denilebilir. İbnü'l- Arabî bu hususta insan-ı kâmilî (yetkin ve tam insan) huylarını güzelleştirmiş, bütün güzel huyları kendinde toplamış kişi olarak tarif eder.¹³⁴

İbnü'l- Arabî insanı dinî kıstaslar çerçevesinde konumlandığı zaman ise insanın zikire meylî onun için önemli bir unsurdur. Çünkü onun için en yüksek mertebe

¹³⁰ Küçük, *Fusûs ül Hikem ve Mesnevî' de İnsân-ı Kâmil*, s. 158.

¹³¹ İzutsu, *İbnü'l- Arabî'nin Fusûsundaki Anahtar-Kavramlar*, 352.

¹³² Ekrem Demirli, *Fusûs ül Hikem Tercüme ve Şerhi*, İstanbul 2006, ss. 271-272.

¹³³ Ahmed Avni Konuk, *Fusûs ül Hikem Tercüme ve Şerhi*, haz. Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın, İstanbul 1987, s.s.241-242.

¹³⁴ İbnü'l- Arabî, *Allah Kimleri Sever*, trc. Ekrem Demirli, İstanbul 2014, s. 34.

kendisini, yalnızca diliyle ve kalbiyle değil, tümüyle zikre adanmış ve böylece de batınî olarak Hakk’a ulaşmış onunla tevhide erişmiş olan kimseye aittir.¹³⁵

İnsan-ı kâmil denilince yirmi iki risaleden oluşan eseri ile akla gelen isim Azîzüddin Nesefî ise, insan-ı kâmilî mevcudatın ve Ademlerin zübde ve hülâsası olarak tanımlar.¹³⁶ İnsanı, âlem-i sagir olarak nitelendirir ve âlem-i kebirin nüshası, numunesi diye adlandırır. Bu yüzden âlem-i kebirde ne varsa âlem-i sagirde de mevcut olduğunu dile getirir.¹³⁷ Bu bakımdan İbnü’l- Arabî’nin vurguladığı insanın cem etme özelliğini Azîzüddin Nesefîde de görüyoruz denilebilir. Çünkü Ona göre bütün mevcudat insanın cüzleridir. Bunu da şu şekilde ifade eder:

*“Âlemdeki bütün cüzler (parçalar) çalışmakta, terakkî ve yükselmekteydi ve bunun sonunda insan meydana geldi. Mevcûdâtın miracının bu taraftan olduğu, kemale ermenin insan da olduğu mâlum oldu. Çünkü kemal (olgunluk) meyvada olur. Mevcûdât ağacının meyvası ise insandır. Kemal burada ve mirac bu taraftan olduğuna göre, insan mevcûdâtın kâbesi olur.”*¹³⁸

İnsanın âleme üstünlüğü akıl ile, akıl sahiplerinin üstünlüğü ise ilim ve ahlak ile denilebilir. Bu yüzden Azîzüddin Nesefî’nin ikinci bir insan-ı kâmil tanımı ise şeriat, tarikat ve hakikatte tam olan insandır ve insan-ı kâmil ona göre iyi söz, iyi hareket, iyi ahlak ve iyi bilgide tam olandır. Bu dört şeyi kemale erdiren kemale ulaşmış sayılır.¹³⁹ İnsan riyazet ve çaba ile ne kadar temizlenip, saflaşır ve ilim sahibi olursa en yüksek mertebedeki melekleri bile geçer. İşte o zaman, melek vasıtası olmaksızın Allah ile konuşur. Bu insanlık makamının en sonudur. Bu insan keşf, vahiy ve ilhamın

¹³⁵ T. İzutsu, **İbnü’l- Arabî’nin Fusûsundaki Anahtar-Kavramlar**, s.330.

¹³⁶ Azîzüddin Nesefî, **İnsan-ı Kâmil**, çev. A. Avni Konuk, haz. Sezai Fırat, Gelenek Yay. , İstanbul 2009, s. 69.

¹³⁷ Azîzüddin Nesefî, **İnsan-ı Kâmil**, s.156.

¹³⁸ Azîzüddin Nesefî, **Tasavvufî İnsan Meselesi**, çev. Mehmet Kanar, Dergah yay. , İstanbul 2015, s. 160.

¹³⁹ İsa Çelik, **Tasavvufî Düşüncede İnsan-ı Kâmil**, Kaknüs yay. , İstanbul 2010, s. 59.

manasıdır.¹⁴⁰ Bu makamın öncü sahipleri peygamberlerdir. Daha sonra ise velilik makamına ulaşanlar gelir. Bu insanlar, ilk cevhere ulaşmış insanlık dairesini tamamlamış olanlardır.¹⁴¹

İbnü'l-Arabî ve Azîzüddîn Nesefî'nin düşünce sisteminde karşılaştığımız insanın küllî ve cüz'î bütün âlemleri kendisinde cem etmesini Abdülkerim el-Cîlî'de de görebiliriz. Çünkü Abdülkerim el- Cîlî'e göre insan-ı kâmil, Hakk' ın aynası, Hakk da insan-ı kâmilin aynasıdır. Bu nedenle de Hakk, tüm isim ve sıfatlarının insan-ı kâmilde görünmesine karar vermiştir.¹⁴² Abdülkerim el- Cîlî bu konuda şunları dile getirir:

*“Allah ismi, insanda kâmil olan mânânın mührüdür ve insan bu isimle Rahman’ a vâsıl olmuştur. Mühürde (insanın) nakşına bakan kimse, isim ile birlikte Allâhü Teâlâ yanındadır.”*¹⁴³

Kâmil insanın en mükemmel örneği ise Hz. Muhammed'dir (sav). Sonra ise gavs ve kutuplar gelir. Diğer insanların ruhları, insan-ı kâmilde tecelli eden ilahî sıfat ve kudretlerden birer kopyadır. Asla bağılıkları ölçüsünde ise kâmil insan olurlar.¹⁴⁴

Abdülkerim el- Cîlî'e göre insan-ı kâmilin aşamaları vardır. Birinci aşama; yukarıda bahsedilen tüm isim ve sıfatların insan-ı kâmil'e yüklenmesidir. İkinci aşama; tavassuttur yani Hakk ile doğrudan iletişimidir. Üçüncü aşama ise insan-ı kâmilin melek kuvvetinde işler yapmasıdır.¹⁴⁵ Yani denilebilir ki; Allah'ın yetkisinde cem etme yeteneği ile donanımlı olan insan Peygamberin ahlakı ile ahlaklanır ve bahsedilen bu istidâda sadık kalırsa kemal mertebesinin zirvesine ulaşır.

¹⁴⁰ Azîzüddîn Nesefî, **Tasavvufta İnsan Meselesi**, s. 151.

¹⁴¹ Azîzüddîn Nesefî, **Tasavvufta İnsan Meselesi**, s.223-224.

¹⁴² Abdülkerim el- Cîlî, **Günümüz İnsanına İnsan- ı Kâmil II**, haz. Hamza Kılıç, Kurtuba Kitap, İstanbul 2011, s. 242.

¹⁴³ Abdülkerim el- Cîlî, **İnsan- ı Kâmil**, trc. Abdürrahmân Ayyıldız, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1972, s. 65.

¹⁴⁴ M.Nazif Şahinoğlu, “Abdülkerim el- Cîlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 250.

¹⁴⁵ Abdülkerim el- Cîlî, **Günümüz İnsanına İnsan- ı Kâmil II**, ss. 244, 245.

1770’lerde insan-ı kâmil eserini kaleme alan Erzurumlu İbrahim Hakkı da kendinden önceki mutasavvıfların görüşlerine sadık kalarak bir insan-ı kâmil tanımında bulunmuştur. Bu tanıma göre;

“ Ancak cihânın özünün özü, Allah’ı tanıyan kâmil insandır ki gönlü onun tanışığıdır. Bu kâmilin şânının büyüklüğünü bir kere seyreyle ki on beş kat merâsim libâsı giyip şeriat bayrağı, muhabbet tahtı ve marifet tâcı ile en büyük Sultan olmuştur. Zira bütün kâinatı kendine bağlı ve hizmetkâr bilmiştir. Kendi zâtında şeriat, tarikât ve hakîkât kemal bulmuştur Yâni onun sözleri güzel, işleri güzel ve ahlakı güzel olmuştur. ”¹⁴⁶

Erzurumlu İbrâhim Hakkı eserinin devamında, on yedi fasılda insan-ı kâmilin vasıflarını etraflıca ele almıştır. Erdemlerin, güzel ahlaka dair tutum ve davranışların insana yansması ve insanı kemalata ulaştırması üzerinde durmuştur. Mümin, arif ve kâmil insanın alameti olarak şeriata, tarikata ve hakikate uygunluğu göstermiştir. ¹⁴⁷

Sonuç olarak denilebilir ki, İbnü’l- Arabî ile tasavvuf felsefesinde sistematik bir hâl alan insan-ı kâmil meselesinin üç düzeyi vardır;

İlki insanın kevnî kemalatıdır. Hiçbir teolojik değerlendirmeye tabî tutulmaksızın, Allah’ ın ilahî isim ve sıfatlarını insanda yansıtması sonucunda ortaya çıkan kemalat mertebesidir. Bu mertebe de insanın halifelik misyonu da vardır. Kendisine bahşedilen akıl emaneti ile diğer varlıklara nazaran üstün kılınmıştır.

İkincisi ise insanın ferdi kemalatıdır. Her ne kadar bütün insanlar kâmil olarak yaratılmış olsalar da gerek Allah’ı bilme noktasında gerekse kendilerine bahşedilen istidadı aktif olarak gerçekleştirmek noktasında birbirinden ayrılırlar. Nitekim gerek

---

¹⁴⁶ Erzurumlu İbrahim Hakkı, **İnsan’ıl- Kâmil**, haz. H. Rahmi Yananlı, İknur Kirenci, Büyüyenay Yay. , İstanbul 2015, s. 14.

¹⁴⁷ Detaylı bilgi için bkz. Erzurumlu İbrahim Hakkı, **İnsan’ıl- Kâmil**.

kevnî gerekse ferdi açıdan insan-ı kâmil mertebesine ulaşmak emek ve gayret ister. Tasavvuf disiplini içerisinde bu ayrı bir terbiye konusudur. Bu açıdan insan-ı kâmil mertebesi gayret ile hak edilen bir mertebedir. Bu mertebeye ise herkesin ulaşması mümkün değildir. Bu mertebenin zirvesinde peygamberler, nebiler, arifler ve veliler vardır. Bu mertebeye ancak şariat, tarikat ve hakikatte yetkin olan insanlar ulaşabilir.

İnsan-ı kâmilin üçüncü ve zirve boyutu ise Muhammedî Hakikat'dir. Muhammedî Hakikat'in temsili ise Hz. Muhammed'dir (sav). Kevnî ve ferdi açıdan diğer tüm insanlara üstünlüğü vardır. Hakk ve halk arasında aracı konumdadır ve Allah'ın yeryüzündeki asıl halifesidir. Diğer insan-ı kâmillerin halifeliği ancak velayetendir. Bu bakımdan veliler ve arifler Hz. Muhammed'in (sav) takipçileridir. Yani denilebilir ki Hz. Muhammed (sav) insan-ı kâmil sıfatının zübdesidir.

B. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE KEVNÎ AÇIDAN İNSAN-I KÂMİL

Nevâyî'nin temel insan düşüncesi, insanın Allah'ın tecellisi olması telakkisine dayanır denilebilir. Nevâyî; Hayretül'l- Ebrâr eserinde üçüncü bab birinci münacatta Bakara 2/30 ayetlerine atıfta bulunarak insanın övgüye değer olduğunu, bütün hazinelerin insana hediye olarak açıldığını ifade etmiştir.¹⁴⁸

Nevâyî'ye göre kainatın yaratılmasındaki tek amaç insan olmuş ve Allah insanı mahlukat arasında eşsiz kılmıştır. Nevâyî bu durumu şöyle ifade etmektedir;

“Allah Teâlâ, insan gönlünü irfan hazînesi yapıp kendini o hazîne içinde gizledi. İnsan vücûduna bu gizli hazîneyi yerleştirip hazînenin korunması için sır meydana getirdi. Bu ne güvenli bir hazîne ki sırrı bile var! Sanatına şükürler olsun, ey canları yaratan zât!

---

¹⁴⁸ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.93-94, 3. Bab

Bu gizli hazîneyi göstermek istediğinde onu ne gök kabul etti ne de yer. Yalnız insan kabul etti, böylece zalim ve câhil hitâbının muhâtabı oldu. Allah Teâlâ mahlukâtı arasından insanı seçti ve onu gizli bir hazîneydim sırrının beyânına kavuşturdu.

Rabbü'l- âlemin, insanın başına hidâyet tacı koyup şeref miracını ona lââyık gördü. Âlem içinde insanı önder kıldı hatta melekten üstün... Meleği, insana secde ettirdi, boyun eğmeyi ise lânetledi. ”¹⁴⁹

İnsan, Allah’ın on sekiz bin âleminde süzüp yarattığı varlıktır. İnsan bu yüzden bu âlemde Allah’ın hikmetinin şahididir.¹⁵⁰ Yani denilebilir ki; Allah varlığına delil olarak insanı yaratmıştır, insanın mevcudiyetindeki hikmet Allah’ı temsil etmesidir.

Nevâyî, insanın bu denli üstün olduğunu ve ulvi bir görev ile yükümlü kılındığını ifade ederken, insanın olumsuz taraflarını da göz ardı etmiş değildir denilebilir. Nevâyî, insanın bu olumsuz taraflarının nedenlerini ve hikmetlerini aramış ve eserlerinde bu durumu ele almıştır.

İnsan nisyandan müştakdır, unutucudur. Allah’a ezelde vermiş olduğu sözü unutmuştur. İlimde melekleri geride bırakmış ancak cehâlette de şeytanı geçmiştir. Herhangi bir kişinin emanetini koruyamazken Allah’ın emanetini üstlenmiştir.¹⁵¹

Denilebilir ki, bu emaneti üstlendiğinin bilincinde olup, layığı ile emanetin sorumluluğunu yerine getirenler yeryüzünde insan-ı kâmil olarak nitelendirilir. Ancak, Nevâyî’ye göre bazı insanlar dünyanın zevklerine ve telaşlarına kapılmış asli sorumluluklarından uzaklaşmıştır. Nevâyî bu durumu şu sözler ile ifade etmiştir;

Koyup könglüng ara nakd-ı emânet

Melek bolmay sanga bu işde mânend

Sini gafıl kılıp aslî işingdin

Serâ vü bâğ u râğ u zevç u ferzend¹⁵²

¹⁴⁹ Nevâî, **Lisânü’t Tayr**, trc. N. Kosimov, Semerkand Yay. , İstanbul, 2016, ss. 28,29.

¹⁵⁰ Nevâyî, **Fevâidü’l- Kiber**, ss. 382, 409. Gazel/ 1,2.

¹⁵¹ Nevâyî, **Fevâidü’l- Kiber**, s. 11,12, 8. Gazel

¹⁵² Nevâyî, **Nevadirü’ş- Şebâb**, s. 662, 5. Bend/ 7,8.

İnsanın gönlü dünya ile fazla meşgul olursa; yaratıcısı ile ilişkisine bu durum yansıdığı gibi onun karakterine, hâl ve tutumlarına da yansıyabilir. Dünya telaşı ve arzuları insanın gönlüne bir perde gibi gerilebilir. İnsan bu dünyada itibar kazanmaya meyil gösterirse aynı oranda dünyaya düşkünlüğünün de artacağı belirtilebilir. Bu durum insanı, asli kemalatından uzaklaştırıp Allah'ın tecellisinden mahrum bırakabilir.

C. ALİ ŞÎR NEVÂÎ'DE İNSAN-I KÂMİL OLARAK HZ.

MUHAMMED (SAV)

Nevâî'ye göre, insanlar her ne kadar mükerrer yaratılmış olsalar da içlerinde onları kötülüğe sürükleyecek unsurların varlığı onları irşada mecbur kılmıştır. Bu sebeble Allah, peygamberlere nübüvvet vazifesi vermiştir.¹⁵³

Peygamberler, Allah tarafından insanlara ıslahçı, doğruyu öğütleyen, rehber olarak gönderilmiştir.¹⁵⁴ Bu yüzden peygamberler insan-ı kâmilin örneğidir denilebilir.

Hz. Muhammed (sav) ise Nevâî'ye göre; peygamberlerin rehberi, resullerin sultanıdır. Onun hürmetine cüz ve kül (parça ve bütün) yaratılmıştır. O, Hz. Adem'den önce var olan sahîb-i esrâr Nebî'dir. Tüm varlıklar yaratılmadan önce onun nuru yaratılmıştı. Âdeta o maşuk, Allah ise ona aşıktı.¹⁵⁵

Allah bu âlemi kudreti ile yaratırken, yaratmasındaki maksat insandı. İnsanın yaratılmasındaki maksat ise Hz. Muhammed'di (sav).¹⁵⁶

Nevâî, Hz. Muhammed'i (sav) şu sözlerle övmüştür;

“Hak te'âlâ ona öyle bir yakınlık ve makam verdi ki bütün âlemin ve insanlığın varlık sebebi onun varlığıydı. Uğurlu mizâcı, tertemiz ruhtan daha temiz, kutlu yaratılışının da dört unsurun terkibinden daha temiz olduğu açıktır. Kendi unsurlarının yeli, Hz. İsâ nefesi; toprağı ise Hz. Yakup' un gözünün sürmesidir. Suyu hızır

¹⁵³ Altınışık, Ali Şîr Nevâî' de Tasavvuf, s. 84.

¹⁵⁴ Nevâî, Nesâimü'l- Mahabbe min Şemâimî'l-Fütüvve, s. 3.

¹⁵⁵ Nevâî, Lisânü't Tayr, 2016, s. 32.

¹⁵⁶ Nevâî, Muhâkemetü'l-Lügateyn, haz. Sema Barutçu Özönder, TDK Yay. , Ankara, 1996, s. 165.

çeşmesinin zülâli, ateşi de Hz.Musa' nın ateşinin şûlesidir. Bütün bu unsurlara sebeb senin pak ruhun dense yeri var ve ruhuna benim ruhum feda olsun demek uygundur. Şimşek gibi hızlı olan Burak'a binip Sidre'yi aşarak arzusuna ulaştı ve diğer peygamberlerin ruhlarının önünde nazlı nazlı yükseldi."

Nevâyî, mirac vesilesi ile Hz. Muhammed'i (sav) övmeye devam etmiştir.

Kişi bu nev' halvetni niçük kılgay ta'akkul kim

*Hak anda miz-bânbolgay habîbî mihmân anda*¹⁵⁷

Nevâyî, miracda Allah'ın ev sahibi olduğu Peygamberimizin ise misafir olduğunu belirtmiştir. Peygamberimizin yükseldiği makam o kadar seçkindir ki onu bizlerin tahayyül etmesinin mümkünatı yoktur denilebilir.

Bu durum karşısında Nevâyî, hayretini şu sözlerle ifade etmiştir;

*" Varlık elbisesini üzerinden acele ile bıraktın ve yokluk kemerini sağlamca bağladın. Öyle bir yere ulaştın ki orada yönler yoktur. Cisim ve unsurlardan haber yoktur."*¹⁵⁸

" Öyle bir rütbeye erişti ki bu bir kimsenin yapabileceği iş değildir. Fenâ makâmındaydı, kendisinden hiçbir eser yoktu. Bundan başka çaresi de yoktu. Kendisi gitti, cânandan başkası kalmadı. Cânanın cemâlini gözüyle gördü. O'nun ile konuşup vuslata erdi. Doksan bin kelimeyi anladı, lâkin arada yüz bin ihtiram vardı. Âsi ümmetinin günahlarının ve kötülüklerinin hepsinin affedilmesini istedi. Mutlak olan Cenâb- Hak'tan istediklerinin hepsini buldu, Hakk'ı istedi, Hak'tan istedi, Hak'tan buldu. Niyâzının tamamını elde ederek miracdan mutlu halde döndü. O'nun vuslatından varlık sevindi, zaten dünya O'nun emriyle bir düzendedir. Gittiğinde muteşem bir inciydi, döndüğünde derin bir deniz. Göz açıp kapayınca kadar zaman içinde anlayıp

¹⁵⁷ Nevâyî, **Fevâ'idü'l- Kiber**, s.42, 42. Gazel/ 1.

¹⁵⁸ Nevâyî, **Leylî vü Mecnun**, s. 50,51, 232,233, 239. Beyit

bildikleri hayrete düşürür ve bir anda gidip gelmesi... Öbür dünyadan kendi görevine döndü ve dünya işlerini düzenledi.”¹⁵⁹

Nevâyî, günahlarının affı için de Hz. Muhammed’in (sav) şefaata sığınmış, kendisini fakirlerin en fakiri, günahkârların ve gariplerin örtülerini açan fakîrül- hakîr olarak görmüş ve ayıplarının örtülmesi için Allah’a niyazda bulunmuştur. ¹⁶⁰ Allah’a hesap verirken utancından divane olacağını, bu yüzden ise Hz. Muhammed’in (sav) kendisine şefaet edip, sözlerini düzeltmesini istemiştir.

“Tilbelikdin bilmedim ni arz kıldım iy Rasûl

*Tingri hakkı allıda ayturda sin endâm bir”*¹⁶¹

Denilebilir ki; Nevâyî, Hz. Muhammed’i (sav) bütün yaratılmışların sebebi, âlemin çekirdeği, peygamberler ordusunun seçkin incisi görmüştür. Peygamberimize olan muhabbetini *Hakikat-i Muhammediye* anlayışının temeline dayandırmıştır.

Bunun yanı sıra Nevâyî’nin, Hz. Muhammed’in (sav) mirac hadisesinden etkilendiği ve bu konuda Peygamberimizi övgüler ile andığı ifade edilebilir. Ona olan sevgisi ve muhabbeti Nevâyî’nin sözlerinde karşılık bulmuştur denilebilir.

Ek olarak denilebilir ki, Nevâyî her samimi mümin gibi Hz. Muhammed’in (sav) şefaatinin taleb etmiş ve buna olan inancını belirtmiştir.

D. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ’DE SEYR Ü SÜLÛK BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL

Seyr; lügatta yürümek, bakmak manalarına gelir. Sülûk ise; yola gitmek anlamına gelirken, sâlik de yolcu demektir. ¹⁶² Tasavvuf literatüründe ise; tasavvuf ve tarikate giren kimsenin manevi makamlarını tamamlayıncaya kadar geçirdiği safahate verilen isimdir. ¹⁶³

¹⁵⁹ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, ss.34,35.

¹⁶⁰ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*, haz. Vahit Türk, Ötüken Yay. , İstanbul, 2016, s. 20.

¹⁶¹ Nevâyî, *Fevâidü’l- Kiber*, s. 177, 181. Gazel/6.

¹⁶² Selçuk Eraydın, *Tasavvuf ve Tarîkâtler*, Marifet Yay. , İstanbul, 1981, s. 173.

¹⁶³ Ramazan Muslu, *Tasavvuf El Kitabı*, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yay. , Ankara, 2012, s. 233.

Nevâyî, insanın asli vatanından ayrılışı ile birlikte ruhunda bozulmaların meydana geldiğini ve böylece bu dünyanın dertlerine kapılıp, insanın öz yurduna yabancılaştığını ifade etmektedir. Bu durumdan kurtulmanın yolunu ise sembol olan *Hüdhiüd* kuşunun diğer kuşlara hitaben söylediği şu sözler üzerinden açıklar:

*“Artık burada yaşamaya alıştınız ve gönlünüzde önceki nimetlerden bir şey kalmadı. Hâk Teâlâ nasip ederse sizi yine ona kavuşturacağım. Yolculuk zor, azığınız dert olacak ancak sonunda gönlünüz temizlenecek. Bu yolları geçmek nasip olursa ve ruhûnuzu vücudunuz gibi temizleyebilirsiniz, o vakit önceki hâlinize dönüp ona kavuşmayı elde edeceksiniz. Pâdişahın bütün sıfatlarına şahit olup canınız ebedî hayata erecek. Çile ve riyazete girip padişahın ve nefsinizin arifi olacaksınız.”*¹⁶⁴

Nevâyî; seyr ü sülûk’ u sâdece belli kişiler için gerekli görmez. Ona göre Seyr ü sülûk bütün insanlar için gereklidir. Ruh, gayb âlemine intikâl etmektedir. Allah, ruhun gurbetten vatana intikalini arzu etmiştir.¹⁶⁵ Seyr ü sülûkteki hikmet budur, ruhun tekrar asli vatana ulaştırması için çıktığı yoldur denilebilir.

*“ Bu sefer sana ve bana özel değildir, kişinin hâkan ya da köle olmasına da bakılmaz. Her kim ki yokluk evinden varlık meclisine ayak basmış ve bu bekâsız dinlenme yerinde bir an oturmuşsa bu sefer hepsi içindir. Yine dönüp asıl vatana doğru yola çıkmak ve nereden gelinmişse, o yana doğru gitmek gerek.”*¹⁶⁶

Fakat bu yolda zahmetler vardır ve bir kimse gerçekten bu yolu istemeden nihai hedefe ulaşamaz. Gidilmesi gereken yol çok uzakta ve güzergahta türlü afetler vardır. Lakin bu yolda can vermek yüz ebedi hayattan daha güzeldir.¹⁶⁷ Gerçek kahraman ve pehlivan canından geçerek yol için azmeder.¹⁶⁸

Nevâyî’nin seyr ü sülûk anlayışında herkesin bu yola çıkabileceği belirtilmiştir. Bu kişilere günahkâr olup, günahını itiraf edip af dileyen insanlar da dahildir. Zaten

¹⁶⁴ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*,2016, s. 50.

¹⁶⁵ Nevâyî, *Fevâidü’l- Kiber*, s.499, 541.Gazel/6

¹⁶⁶ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*,2016, s.159.

¹⁶⁷ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*,2016, s.46.

¹⁶⁸ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*,2016, s.71.

günahlardan kimse arınmış değildir. İnsandan günah sudûr etmese Allah'ın afv ve mağrifeti kime çare olacaktır. Eğer Allah rahmet ederse yüzlerce insan günahlarından arınacaktır.¹⁶⁹

Nevâyî'de seyr ü sülûk yedi vadiden oluşur. Bu vadiler; *Taleb, Aşk, Marifet, İstiğna, Tevhîd, Hayret, Fakr u Fenâ* kavramlarından oluşmaktadır. Nevâyî'ye göre sâlik, bu vadilerden geçerek amacına ulaşır, kemalatını tamamlar.

1. Taleb

Nevâyî'ye göre taleb; Allah yolunda çile çekmek, kibri ayaklar altına almak, riyazet ve Hak için gözyaşıyla hevedan arınmaktır. Sıdk ile riya ve hile harmanını yakmaktır. Gayrete sarılmış, hırs ve tama elbisesini yırtmaktır. Cennetin peşinden koşmayı bırakıp Allah'ı bulmayı amaçlamaktır.¹⁷⁰

Ancak bu kadar ulvi bir amaç için çıkılan yolun kolay olduğu söylenemeyebilir. Nevâyî, taleb vadisine adım atar atmaz yüz bin zahmet ile karşılaşılacağı konusunda insanı uyarır. Hicran ateşi canı yakar, çünkü vuslat zamanı belli değildir. Malı, mülkü yani salikin ayaklarına zincir bağlayan her şeyi dört tekbirle uğurlamak gerekir. Matluptan başka her şeyi bırakıp maksada doğru ilerlemek lazımdır.¹⁷¹

Her istekte ve çıkılan her yolda olduğu gibi bu taleb yolculuğu içinde azim ve kararlılığın önemli olduğu söylenebilir. Çünkü Salik çıktığı taleb seferinden emin değilse, o seferde kaybolabilir.

Nevâyî, bu durumu bir teşbihle açıklar. Hakkı inciye, taleb ehlini dalgıca benzetir. Eğer dalgıcın gönlü inciye çok bağlıysa, bu süreç kolay olur. Öyle ki taleb vadisinde, önüne sarhoş bir fil çıkarsa onu sivrisinek gibi görür. Hazineye kavuştuğu

¹⁶⁹ Nevâyî, *Lisânü't-Tayr*, 1995, ss.139-140, 1724-1728. Beyit

¹⁷⁰ Nevâyî, *Hayretül'l- Ebrâr*, s.103-106, 6. Bab

¹⁷¹ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016, s.156.

zaman da ejderha bile ona bir zarar veremez. Bu ise ancak her şeyi bir kenara bırakmakla sadece Allah'ı arzulamak ile mümkündür.¹⁷²

Nevâyî, her ne kadar taleb vadisinde ısrarcı ise de, alçak gönüllülük ile bu taleb yolculuğunda Allah'a sığınır ve ondan dünya sevgisini terk etmesi için yardım diler. Allah'ın zikrini kalbi için huzur olarak görür. Ve bu dileğini şu beyitlerle ifade eder;

“ Hem taleb zevkini vâsıl kıl manga

Hem tilep tapmagnı hâsıl kıl manga

Masivâullah hatırımdın selb kıl

*Anda zikringin huzur-ı kalb kıl”*¹⁷³

2. Aşk

Aşk, muhabbette sınırı aşma durumunu anlatmak için kullanılan bir isimdir.¹⁷⁴ Tasavvufî terbiye de ise; sevicecek tek varlık Allah'tır. Gönülde Allahtan başka bir aşk barınmamalıdır.

Nevâyî için hakikati istemeye karar kıldıktan sonra ikinci vadi aşk vadisidir. Aşk, dünyayı aydınlatmak için vardır. Aşk bir meşale değildir, o ufukları yakan bir alevdir.¹⁷⁵ Allah, aşk ateşini cihana yakıcı kılmıştır. Her bir kıvılcımıyla ev bark, hatta cisim ve canları yakıcı kılmıştır.¹⁷⁶

Nevâyî'ye göre iki cihanın yaratılmasının sebebi de aşktır. Aşk inci ve güneştir, gönül ise dürc ve burçtur. Aşkın kuvveti karşısında fil karınca gibi kalır.¹⁷⁷ Sadık aşık sevgiliden her ne gelse hoş görür.¹⁷⁸

Âşık olan kişiyi ise Nevâyî şöyle tanımlamaktadır. Âşık mecnun gibi kararını kaybetmiş, azmini yitirmiş, konuşmaya hâli kalmamıştır. Dili, zikri ve fikri hep leyladır.

¹⁷² Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s.156,157.

¹⁷³ Nevâyî, *Lisânü't- Tayr*, 1995, s.257,3357-3358. Beyit

¹⁷⁴ *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ed. Zafer Erginli, Kalem Yay. , İstanbul, 2006, s. 128.

¹⁷⁵ Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s.159.

¹⁷⁶ Nevâyî, *Leylî vü Mecnun*, ss.27-28, 9, 10. Beyit

¹⁷⁷ Nevâyî, *Hayretül'l- Ebrâr*, ss.289-300, 38. Bab

¹⁷⁸ Nevâyî, *Nevadirü's- Şebâb*, s.31, 31/4. Beyit

Ne tarafa baksa hep leylayı görür. ¹⁷⁹ Şevk meşalesi âşığı aydınlatmışsa, dağ ise su olur, varlığı yokluğa döner. Öyle ki Tûr dağındaki tecelli ile katı taş su gibi dalgalanmıştır.

180

Nevâyî'ye göre aşkıta kararlılık da aşkın kendisi kadar önemlidir. Nevâyî, bu durumu sembolik bir hikâye üzerinden ifade etmektedir.

Çin hakanının bir sevgilisi vardı. Onun muhafazasına askerler tayin etti ve her hangi biri ona bakarsa, öldürülmesini emretti. Birçok kişi onun aşkına giriftar olup uğruna can veriyorlardı. Bir gün yakalanan âşıkları vücutlarının etrafına duvar örüp yalnız başlarına dışarıda bırakıldı. Bu işkenceye tutulanlar arasında yalnız bir tanesi ah u feryad etmiyor, sükun ve vecd içinde “yar, yar” diye zikr ediyordu. Hakan onun hakiki âşık olduğunu anlayarak onu yakın ve mahrem musahipleri arasına aldı.¹⁸¹

Meyledilen aşkın bu kadar güçlü ve istikrarlı olabilmesi ise ancak aşkın, hakikati muhteva etmesi ile açıklanabilir. Nevâyî mecazi aşka meyledip gülün sevdası ile çıktığı seferden dönmek isteyen bülbüle şöyle seslenir:

*“ Dünyâda senin kadar câhil, nefisine tâbi olan yok. Sen kendini âşık zannederek aşktan söz ediyorsun. Gül bahçesinde sadece beş gün açılıp on gün sonra da toprağa karışan, ömür bahçesinde bekâsı olmayan bir vefâsız çiçeğe mi âşık oldun? Kimse böyle güzele âşık olmaz, çünkü o buna lâayık değil. Mâşuk dediğin ne kadar hastalansa da ölüp yok olsa da onun için zeval yoktur. Sen bu aşktan divâne olmuş olsan da bu işin sonu rezilliktir. ”*¹⁸²

Gerçek aşka erebilmek için fâni olan her şeyin sevgisini gönülden uzak tutmak gereklidir denilebilir. Nevâyî'ye göre sonlu olan her şeye gönül bağlamak yanlıştır. Allahtan başka her şey yok olmaya mecburdur. O bir olan Allah ise zeval bulmayan ve

¹⁷⁹ Nevâyî, **Leylî vü Mecnun**, s.195, 1673-1677. Beyit

¹⁸⁰ Nevâyî, **Leylî vü Mecnun**, s. 363, 3414-3416. Beyit

¹⁸¹ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.423-426, 57. Bab

¹⁸² Nevâî, **Lisânü't Tayr**,2016, s. 60.

bulmayacak olandır. Bu yüzden onun aşkını sağlam tutmak gerek, Allah dışında tüm fânileri unutmak gerektir.¹⁸³

Nevâyî, mecazi aşkı *sühâ* yıldızına âşık olmaya, hakikî aşkı ise güneşe meftun olmaya benzetmiştir. Herkesin göremediği süha yıldızına âşık olan kendini kaybeder, aşka mağlup olur. Hakiki aşka düşen ise görünmeyeni yani güneşi görmüştür. Bu yüzden onun cefası daha çoktur, ona Allah'tan tecelliler ve sadmelerin geldiği söylenebilir.

“Sühâ'nın aşığı ağlayıp inleyince,

Güneş'in hâline gör ki ne yetecek!”¹⁸⁴

Sonuç olarak belirtilebilir ki taleb ile çıkılan yolda aşk, sâlik için rehber ve yardımcıdır. İnsanın çıktığı kemalat yolunda aşk olmazsa yolun zorlukları onun için yıldırıcı ve çeldirici olabilir. Ancak sâlikin gönlü aşk ateşi ile yanmaya başlarsa zorlukların hepsi de o ateş ile yanabilir. İnsan-ı kâmil makamını hedefleyen için ise aşkın sadece hakikati içerdiği söylenebilir. Gerçek aşk ilahî olandır ve dünyaya dair sevgiyi barındırmayandır. Bu yüzden sâliğin gönlünden diğer aşkları söküp attığı ve sadece Allah aşkı ile yola devam ettiği ifade edilebilir.

3. Marifet

Sözlük anlamı; bilme, anlama, tanıma, irfan anlamlarına gelen marifet kelimesi, tasavvuf disiplinde; Allah'ı sıfat ve isimleri ile tanımak ve Allah'a karşı sıdk ve ihlas üzere olmaktır.¹⁸⁵

Marifet vadisi aşktan sonra gelir. Çünkü Nevâyî'ye göre marifete ancak aşk ile erişilir. Marifet ilahî sırlara vâkıf olmak ve Allah'tan haberdar olmaktır. Allah'ın marifetinden uzak olan ise Nevâyî'ye göre cehalet ve gaflet içerisinde.¹⁸⁶

¹⁸³ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.120.

¹⁸⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, s. 121.

¹⁸⁵ Kuşeyrî, **Kuşeyri Risâlesi**, çev. Muhammed Coşkun, Harf Yay. , İstanbul, 2013, s. 100.

¹⁸⁶ Nevâyî, **Lisânü't-Tayr**, 1995, s. 39, 345,349. Beyit

Marifet vadisinde her biri farklı yolları seçen birçok yolcu vardır. Her biri de kendi yolunu savunur kimse birbirinin yoluna girmek istemez. Çünkü Allah’a giden yollar mahlukatın nefesleri sayıcındadır.¹⁸⁷

Bu yollar arasında saf ve temiz olanları bulunduğu gibi bozulmuş ve bulanmış olanları da vardır. Nevâî’ye göre insanlar arasında böyle ihtilafların olması zorunlu bir hâldir. Ancak meşrebinde saflık ve doğruluk olan, Hz. Muhammed’in (sav) şeriatı yolunda ilerler.¹⁸⁸

Nevâî, *Körlerin Fil Tasviri* hikâyesi ile marifet vadisini anlatmaya devam eder.

“Bir grup körün yolu Hindistan’a düşmüştür. Sonra Allah’ın izni ile kendi memleketlerine geri dönmüşler. İçlerinden biri fili gördünüz mü? diye sorar. Arkadaşları evet deyince, öyleyse delil getirebilir misiniz? Der.

Onlar aslında fili görmemiş, hatta görenlerden sormamışlardır bile. Ancak filin bazı âzalarına dokunmuşlar ve hepsinin fil hakkında farklı fikirleri oluşmuştu. Filin ayaklarına dokunan, bu hayvan sütundur demiş; göbeğini elleyen ise hayır sütunsuzdur demişti. Hortumuna dokunan, filin ejder olduğunu söylemiş; dişlerini elleyen, fil dediğin iki kemiktir demişti. Kuyruğunu elleyen, filin asılmış bir yılan olduğunu söylemiş; başına dokunan, onun kaya ucu olduğundan bahsetmişti. Kulaklarından tutan ise bu hareketli bir yelpâze demişti. Hepsi de kör olduğu için fili bu kadar tasvir edebilmişti. Bu söyledikleri doğrudu ama söylediklerinde bir bütünlük yoktu.

Körlerin konuşmasını dinleyen Hindistanlı fil bakıcısı, hekim ve kâmil bir kişi onlara itiraz etmeden hepsinin de fili bildiği kadar anlattığını, kendilerince doğru söylediklerini ancak bu sıfatları bir araya getirdiklerinde doğru bir tasvir çıkacağını söyler.”¹⁸⁹

¹⁸⁷ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 162-163.

¹⁸⁸ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 163.

¹⁸⁹ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 164.

Hikâyede geçen fil bakıcısının Allah'ı hakkıyla bilen basiret ehli kâmil insanı, körlerin ise marifeti tam anlamıyla elde edememiş insanları temsil ettiği söylenebilir.

Nevâyî, marifet makamına ulaşabilmek için Allah'a münacatta bulunur. Allah'ın marifeti verdiklerinin arif olduklarının ve bu ariflerin türlü hâller yaşadıklarını söyler. Allah'ın kendisine de böyle bir ariflik nasip etmesini diler.¹⁹⁰

İfade edilebilir ki farklı konumlardan bakıldığı zaman hakikat de farklılık arz edebilir. Her bir kişi bilgi ve tecrübesi nisbetinde gerçeğin bir parçasını idrak edebilir. Nevâyî'ye göre, ancak insan-ı kâmil, bütünü görebilir. Şeriattan ayrılmayarak amaçlarında saflık ve temizliği koruyanlar marifet vadisinden geçebilir. Bu vadi Allah'ı hakkıyla idrak edenlerin vadisi olarak tanımlanabilir.

4. İstiğnâ

Sözlükte istiğna; zenginlik, ihtiyaçsızlık olarak tanımlanır. Tasavvufta ise; Allah'a vasıl olanın sadece Allah ile yetinmesi hâlidir.¹⁹¹

Tasavvuf kaynaklarında istiğna fakr kavramı ile birlikte işlenmiştir.¹⁹² Fakat Nevâyî, istiğna ve fakr kavramlarını seyr ü sülûkta ayrı birer makam olarak ele almış, istiğna makamının marifet hâline sonra tecrübe edildiğini belirtmiştir.¹⁹³

Nevâyî için istiğna vadisi, herkesin eşit olduğu, binlerce melek topluluğunun bir arada olduğu ve Hz. Adem' in (as) şeref tacını giydiği makamdır. Yüz binlerce insanın helak olması, Hz. Nuh' un (as) kaptanlık yaparak insanlığı kurtarması, sayısız dişi sivrisineğin Nemrud'a saldırması, ateşin İbrahim (as) için gül bahçesi olması, yüz binlerce çocuk kanının haksızlıkla akması, Hz. Musa'nın (as) rehber olması, zalim dünyanın sürekli kan dökmesi ve Hz. Muhammed'in (sav) bir gecede arşa yükselmesi hep bu vadiye olmuştur.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016, s. 198.

¹⁹¹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Otto Yay. , Ankara, 2014, s. 248.

¹⁹² Detaylı bilgi için bkz. *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 227.

¹⁹³ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016,s. 165.

¹⁹⁴ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016, s. 165.

Bu bağlamda denilebilir ki Hakk'ın istiğnası karşısında yüce olanla aşağı olanın bir değeri yoktur. Tüm zıtlıklar itibâridir.

Bu durumu Nevâyî satranç oyunundaki rakipler örneği ile pekiştirir. Satranç oyunu sırasında zorlu bir savaş vardır. Ancak satranç taşlarını çekince rekabetten ve karşılıklı kinden eser kalmaz. Şah altta piyon üstte kalabilir. Her şey bir hiç olur. Bunun sebebi Nevâyî'ye göre istiğnanın eseridir.¹⁹⁵

Nevâyî, Allah'ın istiğnası karşısında hayretini ve acziyetini şu sözlerle devam ettirir:

“ Âlem seni inkâr ya da ispat etse bile senin zâtında bir zerre kadar değişiklik olmaz. Allah, Allah! Bu ne yüce zâttır! Bu nasıl istiğnadır! Senin huzurunda topal karınca ile aslan denktir. Ben bir aslan değilim hatta topal karıncadan aşağıyım. Bu garibanı müstağni kıl, insanlara muhtaç etme, feryâdıma yetiş!” ¹⁹⁶

Hak'ta fâni olduktan sonra fakirlik veya zenginlik durumu ortadan kalkar. Hakk'ın katında bu vasıfların değeri olmadığı için Nevâyî, Allah'tan fakr taleb eder ancak bu öyle bir fakr hâlidir ki Allah' a bile arz edilmez.

“İhtiyâcımı ulustın üz Hudâyâ fakr ile

*İyle fakrî kim anga bolmas Hudâga ihtiyâc”*¹⁹⁷

Nevâyî'nin istiğna vadisi hakkında söyledikleri bağlamında denilebilir ki sâlik Allah'ı bilme noktasına ulaştıktan sonra Allah'ın zenginliğinin ve muhtaçsızlığının farkına varır. Allah'ın katında dünyâyâ dâir şartların ve kulların vasıflarının önem arz etmediğini, Allah'ın müstağni olduğunu anlar. Allah'ı idrak etmede bu mertebeye ulaşan insanın artık Allah'tan başka bir sebebe güvenmesinin ve Allah dışında bir talebinin bulunmasının mümkün olmayacağı söylenebilir. Bu farkındalığa ulaşan insan kemalat yolculuğunda yol katetmiş kişi olarak kabul edilebilir.

¹⁹⁵ Nevâî, **Lisânü't Tayr**,2016, s.167.

¹⁹⁶ Nevâî, **Lisânü't Tayr**,2016, s.199.

¹⁹⁷ Nevâyî, **Fevâidü'l- Kiber**, s.97, 98.Gazel/7

5. Tevhîd

Tevhîd lügatda birleştirmek anlamına gelir. Cürcânî, tevhîdi; “ *Allah’ın zâtını, akılla tasavvur olunan zihnî olarak hayâl edilebilen herşeyden uzak tutmak*” diye tarif eder.¹⁹⁸

Nevâyî için tevhîd, seyr ü sülûk makamıdır. Bunun yanı sıra Allah’ı zevk ve şevk ile anmaktır.¹⁹⁹

Nevâyî’ye göre tek tek var olan herşey bir bütünün parçasıdır. Bu yüzden her ne kadar pek çok mevcudiyet var gibi gözükse de hepsinin aslı birdir. Nevâyî, devamında ihlas suresindeki manalara da işaret ederek ehadiyetin samediyetten önce zikredildiğini hatırlatır. Çünkü Nevâyî’ye göre bu sûrede Allah, önce birliğini daha sonra ise diğer vasıflarını anmıştır.

“Bir durur asl-ı aded kim ki hakîkât bindür

Ger aded yüz tümen olsa tüzetür birge sened

İy Nevâyî diseng ihlas ile bu sırrı tiley

*Kul hüve’l-lâhu ahad sonradır Allâhu samed”*²⁰⁰

Bu bakımdan denilebilir ki Nevâyî tevhîdi *vahdet-i vücûd* olarak yorumlamıştır. Ona göre; Allah’ın varlığı düşünüldüğünde başka hiçbir varlığın, zatı düşünüldüğünde ise başlangıcının ve sonunun olmadığı anlaşılır.²⁰¹

Böyle bir tevhîde ulaşmak ise zordur. Ancak fenâ fillâh mertebesine erişildiğinde anlaşılabilecek bir durumdur. Eğer bu mertebeye ulaşılmadıysa tevhîd ile ilgili söylenen sözlerin anlamı yoktur.²⁰²

Nevâyî’ye göre tevhîd vadisinde benlik senlik yoktur. Tek bir varlıktan bahsedilebilir o da Allah’ın ta kendisidir. Bu yüzden olsa gerek Nevâyî, Hallâc-ı

¹⁹⁸ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2014, s. 495.

¹⁹⁹ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 201.

²⁰⁰ Nevâyî, *Fevâidü’l- Kiber*, 1996, s. 125, 125. Gazel/ 8,9.

²⁰¹ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*, 2016, s.18.

²⁰² Nevâyî, *Fevâidü’l- Kiber*, s.551, 599. Gazel/ 6.

Mansûr'u eleştirmiş, onun ene'l-Hak diyerek itidali aşlığını düşünmüştür. Hz. Muhammed'in (sav) miracdaki hâlini örnek göstererek, Peygamberin mirac gecesinde benliğinin olmadığını her şeyin nedeninin, sonucunun tek bir kaynaktan olduğunu ifade etmiştir. Mansûr ise tevhîd vadisinde yani yalnızlık ve birlik vadisinde benlik ve senliğe düşmüştür. Oysa tevhîd vadisi teklik üzerine kuruludur. Bu yüzden Nevâyî'ye göre benliği ve senliği düşünen kimse ikiliği görmüş olur.²⁰³

Nevâyî için böyle bir tevhide erişebilmek *tefrîd ve tecrîd*²⁰⁴ mertebelerinden geçmek ile mümkündür.

“ Bu merkeb ü bu sefer kimsege müyesser imes

Ki hâsıl iylemegey âlem ehlidin tefrîd ”²⁰⁵

Yani denilebilir ki tevhîd vadisi, âlem ehlinden kendini tefrîd edenlere açılır. Sadece tefrîd etmek de yeterli değildir. Masivadan soyutlanmak, her şeyi terk etmek gerekir.

“ Çü sâlik iyler ise azm-i vâdî-yi tevhîd

Kirek ki minse bu seyr içre merkeb-i tecrîd. ”²⁰⁶

Nevâyî, tevhîd vadisine ulaşabilmek için Allah' a şu niyâzda bulunur:

“ Kime tevhîdi nasip etmişsen onu tecrîd ve tefrîd hâline düşürdün. Önce onu benlikten çıkardın sonra gerçek birliğe erdirdin. Kime tevhîd kapısını açmışsan onu övdün. Kimi vahdet yoluna koymuşsan orada sadece sen kaldın, o ve bu ortadan kalktı. Yâ Rabbi! Benliğimi yok et ve beni tevhîde erdir. Neşimde benlikten zerre kadar bırakma. Bana her şeyden yüz çevirip sende kaybolmayı nasîp et. ”²⁰⁷

²⁰³ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016,ss. 169-170.

²⁰⁴ **Tecrîd**: Yalnız başına kalmak, tek tek yapmak, soyutlanmak, sâlikin dışını mal ve mülkten, içini de karşılık bekleme anlayışından arındırmasıdır. **Tefrîd**: Hakkı şânına lâıık olmayan sıfatlardan yüce tutmak, O' nu eşsiz ve benzersiz görmektir. Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 482.

²⁰⁵ Nevâyî, *Fevâidü'l- Kiber*, s.117, 118. Gazel/ 2.

²⁰⁶ Nevâyî, *Fevâidü'l- Kiber*, s.117, 118. Gazel/ 1.

²⁰⁷ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016,s. 201.

İstiğna vadisinde Allah' ın zenginliği, kulun âcizliği idrak edildikten sonra bir sonraki aşamada insan, kendi benliğinden de geçmeyi tecrübe eder. Allah katında kesretin olmadığını, sadece tekliğin söz konusu olduğunu anlar. İnsan-ı kâmil kendisi de dâhil pek çok şeyi görse de tüm varlıkların bir varlıktan kaynaklandığını ve birliği temsil ettiğini bilir. Bu kavrayış tevhîd hâli olarak yorumlanabilir. İnsanın böyle bir farkındalığa erişmeden kâmil sıfatını elde etmesinin mümkün olmayacağı söylenebilir. Çünkü tevhîd makamına ulaşamayan insanın çokluk içerisinde sahte ilahlara (masivaya dair unsurlar) rağbet edebileceği, benliğine gereğinden fazla anlam yükleyip kibir duygusuna kapılabileceği belirtilebilir. Bu durum insanın tamlığa erişmesine ket vuran bir unsur olarak görülebilir. İnsan-ı kâmil, kendisini ve diğer tüm varlıkları aşan bir bakış açısı ile kesretten kutulmuş, tevhîd mertebesine erişmiş insan olarak kabul edilebilir.

6. Hayret

Hayret, şaşkınlığı ifade eder. Tasavvufta ise; tecellilerin sürekliliğine bakmak ve her tecellide kendisini tanımakla birlikte Allah' ı bilmenin dalgalarında boğulmaktır. ²⁰⁸

Tevhîde eriştikten sonra sâlik, müşâhede ettikleri sayesinde bir şaşkınlık durumu yaşayabilir. Her baktığı tarafta Allah' ın yansımasını görmek, birliği tecrübe etmek sâlikte hayrete sebebiyet verebilir.

Nevâyî'ye göre de hayret vadisinde gönül âlemin tüm güzelliklerini görür. Her varlık orada Hakkı zikretmekte ve ona şükürlerini sunmaktadır. Hayret içinde dolaşırken tüm varlıkların sahibini düşünür ve sonra hakikatin sırrı kendisinde inkişaf eder. ²⁰⁹

Nevâyî bu hâli şu sözler ile açıklar;

²⁰⁸ S. el- Hakîm, **İbnü'l Arabî Sözlüğü**, çev. Ekrem Demirli, Kabalcı Yay. , İstanbul, 2005, s. 274.

²⁰⁹ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.157, 18. Bab

*“Bu hayret vadisinde kişi her nefeste binlerce âh ü figân eder. Hayretten insanın dili lâl olur, aklı başından gider. Gece ve gündüze ne kadar baksa da ne karanlığı ne de aydınlığı farkedebilir. Neyi var neyi yok sonunda ne olur hiçbir şeyin farkında olmaz. Göz nereye bakarsa hayrete düşer ve böylece kişi hayranlıkla dolaşır.”*²¹⁰

Nevâyî, bu durumları tecrübe eden sâliğin tevhîd makamında kazandıklarının hepsini kaybedeceğini söyler. Çünkü bu hâl içerisinde kişinin kendisi de yoktur. Âşık olduğunu bilir ama kime âşık olduğunu bilemez.²¹¹

Nevâyî, hayret karşısında Allah’a řu sözlerle yakarır;

“ Ey yüceliğine akılların hayran kaldığı zât! Senden başka herşey sana hayrân ve hayretler içinde sana şaşkındır. Akıllar zatına ve sıfatlarına hayret eder. Senin hükmünde örülen her ip akılların boynuna bir halat olur.

*Bütün âkiller ve alimler sanatın karşısında âcizdir, her nefeste hayretler uzar. Bu hayret yolunda elimi tut ve bu şaşkınlık içinde yolumu göster. Hayret içinde beni âvâre etme, beni kolayca vuslatına kavuştur.”*²¹²

Nevâyî’nin hayret makamı ile ilgili söyledikleri bağlamında ifade edilebilir ki sâlik; marifet, istiğna ve tevhîd vadilerinden geçtikten sonra şâhit oldukları karşısında şaşkınlığa düşer. Allah’ın sıfatları insanın düşünce gücünün sınırları dışında kaldığından bu aydınlanma hâli meydana gelir. Fakat bu hayret hâlini herkesin tecrübe edemeyeceği yalnız insan-ı kâmil mertebesine erenlerin yaşayacağı söylenebilir. Bu yüzden arifler, *“Ey hayrete düşenlere yol gösteren! Hayretimi arttır”*²¹³ temennisinde bulunmuşlardır. Allah’ın azametini fark edip idrak ettikleri karşısında şaşkınlık ile yolunu kaybeden insan bir sonraki aşamada Allah’ın inayeti ile yolunu bulabilir ve seyr ü sülûtaki amacına ulaşabilir.

²¹⁰ Nevâî, **Lisânü’t Tayr**,2016,s.171.

²¹¹ Nevâî, **Lisânü’t Tayr**,2016,s.171.

²¹² Nevâî, **Lisânü’t Tayr**,2016,s.200.

²¹³ **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 363.

7. Fakr u Fenâ

Nevâyî'ye göre fakr u fenâ vadisine ulaşıldığı zaman seyr ü sülûk biter. Nevâyî'nin konuyu ele alış şekline baktığımız zaman tevhîd ve fakr u fenâ mertebeleri birbirine yakındır denilebilir. Her iki hâl de, Allah'a ulaşmak ve birliği keşfetmek durumu olarak yorumlanabilir.

Tasavvuf disiplinde Fenâ-Bekâ kavramları birlikte ele alınmasına rağmen²¹⁴ Nevâyî, Fenâ kavramını Fakr kavramı ile birlikte ele almış, bekâ kavramından Fakr u Fenâ makamı içerisinde bahsetmiştir.

Fakr; tasavvufta, dünyadan, topyekün masivadan hiçbir şeye gönülde yer vermeyerek, malik olunan şeyleri Hakkın rızasına sunmaktır.²¹⁵

Nevâyî'ye göre fakr ise; varlığı yok bilmek, eldekini dağıtmak. Yani dünyalık ne varsa hem kalbinden hem de elinden çıkartmaktır.²¹⁶

Maddi ve somut olan varlıklardan vazgeçmek önemli olduğu kadar seyr ü sülûkta benlikten geçmek de önemlidir. Çünkü benlik duygusu masiva ile ilgili diğer arzuların da merkezini oluşturur. Nevâyî içinde fakr vadisine giren benlik yükünü bırakmalıdır. Çünkü ancak bu yolda yükünü azaltanlar vuslata erecektir.²¹⁷

Fenâ; Allah'ta yok olmak demektir. Kulun beşeri vasıflardan ve aşağı arzulardan sıyrılıp ilahî vasıflarla donanmasıdır. Allah'a sığınmasıdır.²¹⁸

Nevâyî için fenâ, bekâyâ ulaşma amacında geçilmesi gereken yollardan biridir.²¹⁹ Fakr'a erişmeden de fenâ mertebesine erişilmez. Fakr da olduğu gibi fenâ mertebesi için de dünya ve benlik ağırlığından azad olmak gereklidir denilebilir. Çünkü fenâ vadisine ulaşanlarda benlikten eser kalmadığı ifade edilebilir. Fenâ makamının bu hiçlik hâlini gerektirdiği söylenebilir.

²¹⁴ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, çev. Dilaver Selvi, Semerkand Yay. , İstanbul 2009, s.122-123.

²¹⁵ Eraydın, **Tasavvuf ve Tarîkâtler**, 1981, s. 158.

²¹⁶ Nevâyî, **Fevâ'idü'l- Kiber**, , s.716, 733. Gazel/ 1,2.

²¹⁷ Nevâyî, a.g.e. , 1996, s. 152, 153 Gazel/ 6.

²¹⁸ Ebu Nasr Serrac Tûsî, **İslâm Tasavvufu**, çev. Hasan Kamil Yılmaz, Altınoluk Yay. , İstanbul, 1996, s. 524.

²¹⁹ Nevâî, **Lisânü't Tayr**,2016,s.179.

Nevâyî bu durumu Hâce Bahâeddin Nakşîbend'in ²²⁰ fenâ hâli ile örnekler.

Hâce Bahâeddin Nakşîbend bir gün pis bir köpekle karşılaşır. Kendini hemen köpekle mukayese eder ve gözyaşı dökerek köpeğin vefa ehlinden olduğunu kendisinin ise cefa ehlinden olduğunu söyler. Köpek, pîrin önünden geçip gidince Hâce onun ayak izine bakar ve bu sefer köpeğin ayak izi ile kendini kıyaslar. Daha sonra gözyaşı ile yere eğilir, izin vefakar köpeğin ayak izi olduğunu kendisinin ise vefasızlığın peşinden koşan biri olduğunu söyleyerek köpeğin ayak izini öper. ²²¹

Nevâyî'ye göre Hak ehli kendi benliğini böyle yok etmiştir. Onlar nefislerinden bir zerre dahi bırakmamışlar ve fenâ kadehinden sarhoş olmuşlardır. ²²² Çünkü fenâ makamında herşey değerini kaybetmiştir. Nevâyî, bu sebepten dolayı, fenâ vadisini denize benzetmiştir. Denizde dalgalar bile yok olur. Hakkın varlığı bu denize benzer, deniz üzerindeki dalgalar ise âlemdeki türlü mahluklara benzer. ²²³

Ancak Nevâyî'ye göre fenâ makamında tam bir vuslat yoktur denilebilir. Türlü cefalar ile her bir vadi geride bırakılmış olsa bile orada Hakka kavuşulmaz. Bu durum sâlikte hayal kırıklığı yaşatsa da Nevâyî sâliğe şu tesellide bulunur;

“Bu yola çıkarken, sayısız derde sabretmeye karar verirken maksadımız pâdişah ve onun bu dergâhına ulaşmaktır. MAdem bu dergâha ulaştık, kendinizi maksattan uzak sanmayın. Bir âşık onun aşkında kemale ermişse onun için vuslat ve ayrılık denktir. Zira âşığın arzusu sevgilinin rızasıdır, bu yolda yârin istediği hoştur. Onun vuslatına ermemiş olsanız bile sizin gibi âşıklara onu anlamak yetmez mi? Bir kimse onu anlamakla can verirse bu ölümle ebedî hayata kavuşur.” ²²⁴

²²⁰ Nakşîbendiyye tarikatının kurucusu. Detaylı bilgi için bkz. Hamid Algar, “Bahâeddin Nakşîbend”, *DİA*, c. 4, s. 458.

²²¹ Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s. 181.

²²² Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016 s. 181.

²²³ Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016 s. 179.

²²⁴ Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s. 187.

Bu bağlamda sâliğe düşen görev sükuneti ve kararlılığı bırakmamaktır denilebilir. Çünkü sâliğin tecrübe ettiği hiçlik hâli onu vuslata erdirebilir. Her türlü kaygıdan arınan ve hiçlikte huzur bulan ruhun, maksadına ulaşması daha kolay olabilir.

Bu hâli muhafaza edince sâliğe perdeler kalkar ve vuslat bahçesinin kapısı açılır. İşte bu makam *bekâ makâmı* olarak kabul edilebilir.

Bekâ vadisinde açık ve gizli herşey vardır. Nevâyî bu durumu insanların aynaya ya da saf suya bakarak en ince ayrıntısına kadar kendilerini görmesine benzetir.²²⁵

Çünkü Nevâyî için bekâ makamı insanın kendisine ulaştığı yerdir. Aynalar ile dolu bir mekanda her ne tarafa baksa sadece kendini gördüğü yerdir. Nevâyî bu durumu “ Kim nefsini tanırsa Rabbi’ ni tanır.” sırrının ortaya çıkması olarak yorumlar.²²⁶

Nevâyî’ye göre bu sırrı anlamanın zorlukları olabilir. Fakat gayret etmek ile bu sırrın açıklanması mümkündür. Çünkü gayret, insandaki hayvani sıfatları ortadan kaldırır ve maneviyatı yükseltir.²²⁷

Gayret ile sırların hikmetini kavrayan, bekâ mertebesine erişen insanın artık insan-ı kâmil mertebesine eriştiği söylenebilir. Bu gayretin metodunu ve sonucunu Nevâyî şöyle özetler;

*“ Eğer insan nefsindeki kötü hasletleri kaldırırsa kendinde birçok şeref meydana gelir. Yâni firavunluğun peşinden koşmazsa onda ilâhî sıfatlardan başka şey kalmaz. Ya da şeref hazinesini bulup da ebû cehillik sıfatlarını yok edebilse, Resûlullah (sav) gibi yüksek makamlara ulaşır ve her şeyden haberdar olur. Vahdet miracına ulaşıp Allah Benimledir sırrından haber verir. Gözü vuslat sırrından öyle bir aydınlanır ki aradan benlik ve senlik kalkar. ”*²²⁸

Devâmında Nevâyî, insanın ne ararsa kendinde araması gerektiğini belirtir. İnsanın kendi vücuduna bakması ve tefekkür etmesi gerektiğini vurgular. Nevâyî, insanı

²²⁵ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016 s. 188.

²²⁶ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 189.

²²⁷ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 189.

²²⁸ Nevâî, *Lisânü’t Tayr*, 2016, s. 189.

cennet bahçesinin şerefli köyünde uçan güzel bir kuşa benzetir. İnsanın rûhundaki kuvvete dikkat çekerek davâsında sadık olabileceğini ve maksadına ulaşabileceğini belirtir.²²⁹

Nevâyî'nin tüm bu ifadeleri bağlamında denilebilir ki insan, seyr ü sülûk ile başlangıç noktasına geri döner. Kendisinin varoluşundaki sırrı idrak eder. Ruhunda sonradan meydana gelen bozuluşlardan kurtulur.

Özde var olan kemalâtı elde etmek kolay gibi gözüксе de yola çıkmak ve yoldaki merhalelerden geçmek kolay değildir. Her durağın kendi içinde zor koşulları ve sâliği sınayan çeldiricileri vardır. Önemli olan kemalat yolculuğuna çıkmaya istekli ve bu uğurda kararlı olmaktır.

İnsan bu yolda maksada ulaştığında ise vuslatı yine kendine olur. Çünkü Allah'ta kendi yansımasını bulur. O, yaratılışında bahsedilen mükemmelliği hak etmiştir artık ve böylelikle Hakkın sıfatları, kendisinde tecelli edebilir. Bu hâl de insan-ı kâmilin hâli olarak kabul edilebilir. Bu hâle ulaşmış insanın Allah'ın aynası olduğu, kusurlu davranışlardan ve benlik kaygısından uzak olduğu söylenebilir. Bu yüzden de insan-ı kâmil benliğinden geçmiş yani kendini aşmış, Allah'a ulaşmış Allah'ta yok olmuş insan olarak yorumlanabilir.

E. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE DİĞER SEYR Ü SÜLÛK KAVRAMLARI BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL

Tasavvufta seyr ü sülûk bağlamında ele alınan mücâhede ve riyazet, halvet ve uzlet kavramlarını Nevâyî, kendi seyr ü sülûk sistemi içine dahil etmemiştir. Fakat eserlerinde farklı yerlerde bu kavramları ele almıştır.

---

²²⁹ Nevâyî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s. 190.

1. Mücâhede ve Riyazet

Mücâhede ve riyazet birbirine yakın anlamlarda iki kelimedir.²³⁰ Mücâhede, sâliğin hevasına muhalefet etmesi²³¹, riyazet ise ahlakın tamamıyla güzelleştirilmesidir.²³² Bazı müellifler, mücâhedeyi beden faaliyetlerine, riyazeti de nefsanî hislere tahsis etmişlerdir.²³³

Bu bağlamda her ikisinin de amacının nefis tezkiyesi olduğu ifade edilebilir. Nefis tezkiyesine ermek için yapılan mücâhede ve riyazetin ise genel kabule göre üç esası vardır. Az yemek, az uyumak ve az konuşmak.²³⁴

Nevâyî'ye göre nefsin isteği günah ve nefsânîyet makâmıdır. Hiçbir insan kendi gönlüne gam dilemez ve nefsine elem istemez fakat başkalarına gelen elem ve cefaları ise hiç önemsemez. Bütün insanlar için başkasından kendisi daha değerlidir ve başkasının sözünden kendi sözleri daha itibarlıdır.²³⁵

Nevâyî'nin nefsin bu bencil hâlini normal bir durum olarak gördüğü ifade edilebilir. Çünkü ona göre insanın mizacı tek bir hâl üzere değildir. Nefsten her durum sirayet edebilir. Ancak nefsini yok eden kimse gerçek insan-ı kâmilidir. Böyle insanlar her zaman iyilik ve temizlik hâli içerisinde. Bu duruma ise ancak riyazetle yâni nefsi kırmak ile erişilir. Bu da Nevâyî'ye göre bir mürşide teslim olmak ile başarılabilecek bir durumdur.²³⁶

Nevâyî'ye göre tâlib ve sâlik kimselerin nefsi de türlü hastalıklardan zelil olur. Halk arasında bunlara kötü huylar denir. Bazen taleb ehli bunlara müptela olur. İşte bu illetlerin her birine pirler ilaç verir ve tâlipler şifa bulur.²³⁷

²³⁰ H.Kâmil Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Târikatler*, Ensar Yay. ,İstanbul, 2014, s. 192

²³¹ *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 703.

²³² *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 819.

²³³ *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 821.

²³⁴ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Târikatler*, s. 192.

²³⁵ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*,2016, s. 103.

²³⁶ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016, s.116.

²³⁷ Nevâî, *Lisânü't Tayr*,2016, s.116.

Nevâyî de tâlibin seyr ü sülûk yolunda düstur edinmesi gereken hususlara değinmiş ve bunlar ile ilgili görüşlerini belirtmiştir.

1.1. Az Yemek

Nevâyî'ye göre çok yemek nefse çok boyun eğmektir. ²³⁸ Bu durum da sâlik için uygun değildir denilebilir. Çok yiyen hikmet şerefinden reddedilmiş ve uzaklaştırılmıştır. ²³⁹ Çünkü o, nefsinin arzusuna uymuş ve ona mağlup olmuştur. Nefsine düşkün olan insandan ise yemek dışında hüner sadır olmaz. ²⁴⁰

Nevâyî açlığı bilgeliğin sermayesi olarak görmüştür. Tokluk için ise gafletin süsü benzetmesinde bulunmuştur. ²⁴¹ Ayrıca Nevâyî'ye göre çok yemek vücuttaki hastalıkların sebebi olarak kabul edilmiştir. Nevâyî çok yiyen insanın çok yıkılacağını, sağlığını kaybedeceğini belirtmiştir. ²⁴²

Bu bağlamda ifade edilebilir ki insanın bedeninin ihtiyacından fazla gıda tüketmeye meylinin olması hoş değildir. Çünkü çok yemek bir zaaf olarak kabul edilmektedir. İnsan- ı kâmil ise nefsinin istekleri ile mücâdele etmiş, bu arzulara boyun eğmemiş ve davranışlarında itidali yakalamış insandır. Çok yemekten kendini alıkoyduğu için, tokluğun beraberinde getireceği miskinlik hâlinden de uzaktır. Bu yüzden böyle insanın ibadetleri yerine getirme ve güzel eylemlerde bulunmada rehavete kapılmayacağı söylenebilir.

Ayrıca belirtilebilir ki insan, Allah'a karşı bedeninden sorumludur. İnsan-ı kâmil, bu bilinç ile çok yemekten sakınarak sıhhatini korumayı bir borç bilir. Sağlık hâli ile ibadetlerini ve ahlaki eylemlerini kusursuz bir şekilde yerine getirebilir.

1. 2. Az Konuşmak

---

²³⁸ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 105.

²³⁹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 144.

²⁴⁰ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 155.

²⁴¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 168.

²⁴² Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 105.

Nevâyî, geveze insanı sabaha kadar havlayan köpeğe, sözü gereksiz uzatan insanı ise kurbağaya benzetmiştir. İnsanın dili ile diğer hayvanlardan ayrıldığını ve yine dili ile diğer insanlara önder olduğunu ifade etmiştir.²⁴³

Nevâyî, az konuşma hususunda şu öğütlerde bulunmuştur;

*“ Dilini kendi buyruğunda tut, sözünü ihtiyatla söyle. Yeri gelince söylenmesi gereken sözü esirgeme, sözünü söylemeyeceğin yere yakın durma. Söz var ki dinleyenin tenine can olur, söz var ki söyleyenin başını yele vurur. Sözü gönlünde olgunlaştırmadıkça dile getirme, gönlünde olan her şeyi de dile getirme. Dili tutmak gönle sıkıntı verir, ancak her sözü söylemek de başka türlü sıkıntı verir.”*²⁴⁴

Nevâyî az konuşmayı hikmetin işareti, çok konuşmayı ise cahilliğin işareti olarak görmüştür.²⁴⁵ Ayrıca çok konuşmanın insanı boşalttığı, az konuşup bolca dinlemenin ise insanı doldurduğunu ifade etmiştir.²⁴⁶

Bu bağlamda denilebilir ki kemalatı elde etmek isteyen insanın çok konuşmaktan sakınması gerekmektedir. Çünkü çok konuşan insanın hata yapma olasılığının arttığı söylenebilir. Kâmil insan için ise hata yapmaktan kaçındığı, sözleri ile ön plana çıkma arzusunun olmadığı söylenebilir. Ayrıca konuşmaktansa diğer insanları dinlemeyi bilen insanın daha çok bilgi edinebileceği ifade edilebilir.

1. 3. Az Uyumak

Nevâyî, hem kalpteki hem de gözdeki uyku hâlini yermiştir. Ona göre uyku gaflet ile eş değerdir. Gözlerden uyku hâli gidince gözlerin her biri karanlık ile meşgul olmaya başlar. Nevâyî bu durumu şu sözlerle ifade eder;

Közleridin uyku çü ma'zûl olup

*Her biri bir zulmga meşgul olup*²⁴⁷

²⁴³ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 130.

²⁴⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 169.

²⁴⁵ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 148.

²⁴⁶ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 104.

²⁴⁷ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.217, 26. Bab, 85. Beyit.

Gözlerin uykudan karanlığa açıldığı ifade edilirken buradaki karanlığın bilinmeyene işaret ettiği söylenebilir. İnsanın az uyumak ile karanlıkta kalan mevzuları sezebileceği yani kalp gözünün açılabilceği ifade edilebilir.

Nevâyî'ye göre uyku insanı yaya, savunmasız yapar. Uyku yarım ölüm ile eş değerdir. Uyuyan kişi sultan dahi olsa uykusunda savunmasızdır.²⁴⁸ Bu yüzden insanın mümkün olduğunca çok uyumaktan sakınması gerektiği söylenebilir.

Nevâyî, Hakk ehli insanları överken onların uzun gecelerde uykuyu, yemeyi ve içmeyi bırakıp ibadet ile meşgul olduklarını ve bu topluluğun karanlık geceleri ibadetleri ile aydınlattıklarını ifade etmiştir.²⁴⁹ Nevâyî'nin kendisi için de bu durum geçerlidir denilebilir. Nevâyî gece vakitlerinde uykuyu nefesine harâm etmiş, Hakkı secde etmek için ayakta olmuştur.²⁵⁰

Sonuç olarak ifade edilebilir ki az uyku insanın nefsinin tezkiye etme konusunda yardımcı olabilir. Uykunun ağırlığından kurtulan insanın farkındalıklarının artacağı söylenebilir. Ayrıca uykuya ayıracağı zamanı ibadet ile geçirdiği için insan, Hakka yaklaşır ve insan-ı kâmil mertebesine erişebilir.

2. Halvet/ Uzlet ve Çile

Nevâyî halveti, kalpten dünya sevgisinin atılması ve insanlar arasına karışmamak olarak yorumlamıştır. Nevâyî'ye göre seyr ü sülûkta ilerleyebilmenin şartı ilk önce gönülde inzivadır. Bu sebepten Nevâyî, önce kalpten masivanın atılmasını öğütlemiştir.²⁵¹ Hatta halvet ve uzleti terk-i terk boyutuna kadar yükseltmiştir. Öyle ki gönüldeki bütün putların kırılması, tövbeye olan güvenin dahi parçalanması gerektiğini belirtmiştir.²⁵²

²⁴⁸ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.217, 26. Bab, 84. Beyit.

²⁴⁹ Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, s.237, 2838,2839. Beyit.

²⁵⁰ Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, s.94, 708. Beyit.

²⁵¹ Nevâyî, **Bedâyiü'l-Vasat**, s. 3, 1. Gazel/ 6,7.Beyit.

²⁵² Nevâyî, **Fevâidü'l- Kiber**, s.77,77. Gazel/ 7. Beyit.

Nevâyî, gönül huzuruna ermenin yolunu tarikat pirlerine sorduğunu cevap olarak çağında yaşayan insanlar ile samimiyeti kesmesi gerektiği konusunda öğüt aldığını söylemiştir.²⁵³ Kendisi de tecrübeleri ekseninde şu nasihatlerde bulunmuştur;

“ *Huzur ve güven istiyorsan insanlara yakın olma, şefkât istiyorsan bencilik etme. Zaman ehli, ziyân ehlidir, onlara (insanlara) yakın olan Hak’tan uzak düşer, onlara uzak düşen Allah dostları ile olur.* ”²⁵⁴

Nevâyî, aynı durumun hakanlar için de geçerli olduğunu belirtmiştir. Bilge insanların hakanlardan uzak durduğunu ve onları ateşe benzettiklerini ifade etmiştir. Nasıl ki ısınmak için ateşin kıyısında durmak, ateşe çok yaklaşmamak gerekliyse, hakanlara da belli bir mesafede durmanın gerekliliğini dile getirmiştir.²⁵⁵

Nevâyî’nin yaşamı göz önünde bulundurulduğunda da bu öğütlerin sadece sözde kalmadığı ifade edilebilir. Kendisi hayatının belli bir döneminden sonra hem devlet erkânından hem halktan ayrı durmayı ve Allah’a daha çok yaklaşmayı seçmiştir denilebilir.

Nevâyî’nin seyr ü sülûkta halvet ve uzlet kavramına değindiği kadar çile kavramına da önem verdiği ifade edilebilir. Şu sözleri bu duruma işaret olarak gösterilebilir.

“*Hoş ol ki tağ itekin tutsa halkdın kaçıban*

Uzalsa astıda hârâ anıñ firâş olsa”

“*Kişi halktan uzaklaşıp dağ eteğini mesken tutsa*

Altına da döşek yerine taş serse ne hoş olur. ”²⁵⁶

Öyle ki Nevâyî, sıkıntısız kimseye yiğit denilemeyeceğini belirtmiştir. Sıkıntılardan ve zorluklardan ezilmiş olsa da insanın yola çıkması gerektiğini hatta bu

²⁵³ Nevâyî, **Fevâidü’l- Kiber**, s.565, 614. Gazel/ 6. Beyit.

²⁵⁴ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**, 2016, s. 165.

²⁵⁵ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**, 2016, s. 134.

²⁵⁶ Nevâyî, **Fevâidü’l- Kiber**, s.538, 585. Gazel/ 6. Beyit

yolda derdi ile mutlu olacağını dile getirmiştir. ²⁵⁷ Çünkü Nevâyî'ye göre hazineye (Allah' a) ulaşmanın yolu zahmetlerle nefsin belini kırmaktan geçmektedir. ²⁵⁸

Nevâyî'nin seyr ü sülûkta halvet/uzlet ve çileyi gerekli gördüğü söylenebilir. Ancak bu kavramların genel önemine değindiği, teknik/şekli unsurlarına yer vermediği ifade edilebilir.

Bu bağlamda insan-ı kâmil mertebesini hedefleyen insanın kendisini Allah'tan uzaklaştıran herşeyden ve herkesten el çekmesi gerektiği ifade edilebilir. Böylelikle insanın kötü kişiler ile dostluk kurmaktan korunacağı, Allah'a zikir ve ibadet ile daha çok yaklaşacağı söylenebilir. Seyr ü sülûkta olan insanı sıkıntı ve zahmetlerin de besleyeceği bu yüzden sâliğin çileden kaçınmaması gerektiği belirtilebilir.

F. ALİ ŞÎR NEVÂYÎ'DE AMELÎ VE AHLAKÎ KAVRAMLAR BAĞLAMINDA İNSAN-I KÂMİL

Tasavvufta seyr ü sülûk esaslarının yanı sıra insanı kemalata erıştiren ameli ve ahlaki esaslar da söz konusudur.

Bu esaslar tasavvuf disiplini içeriğinde usul olarak adlandırılmış ve seyr ü sülûk sürecini tamamlayan fiilî metotlar olarak kabul edilmiştir. Bu usullerin tasniflenmesi tarikattan tarikata farklılık gösterse de en yaygın tasnif *Usûlü'l- Aşere* olarak bilinen on esastan oluşmaktadır. Bunlar; 1. *Tevbe*, 2. *Zühd*, 3. *Tevekkül*, 4. *Kanaat*, 5. *Uzlet*, 6. *Zikir*, 7. *Teveccüh*, 8. *Tefekkür*, 9. *Murâkâbe*, 10. *Rıza* kavramlarıdır. ²⁵⁹

Nevâyî de ise bu kavramlar *Mahbûbu'l Kulûb* adlı eserinde övülmeye değer hareketler başlığı altında tasniflenmiştir. Ancak Nevâyî'nin tasnifi içerisinde *Usûlü'l- Aşere* de olan *uzlet*, *murâkâbe* ve *tefekür* kavramları yoktur. Nevâyî, bu kavramlar yerine *tevazu*, *sabır* ve *aşk* kavramlarını işlemiştir. ²⁶⁰

²⁵⁷ Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s. 132.

²⁵⁸ Nevâî, *Lisânü't Tayr*, 2016, s. 117.

²⁵⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, 2014, s. 278.

²⁶⁰ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016.

1. Ali Şîr Nevâyî'nin Usûl-i Aşere'si / Övülmeye Değer Eylemler

Nevâyî için ahlak, ağır ve pahalı bir giysi gibidir.²⁶¹ Bu giysiye sahip olmak zorluk ve çaba gerektirebilir. Ancak bu başarlarsa insanın karakterinin de o oranda değerli ve kâmil olduğu söylenebilir.

İnsanın karakterini güzel ahlak ile inşa edebilmesi için ise öncelikle iyi ve kötü ayırımını adaletli bir şekilde idrak etmesi gerektiği söylenebilir. Bu hususta Nevâyî insanları yanıltabilecek düşünceler hakkında uyarıda bulunur. Şöyle ki Nevâyî, insanoğlunun kendi yanlışını hoş görmeye meyilli olduğunu belirtir. Bu durumu kötü ahlaklı bir çocuğa sahip ebeveyn benzetir. Ebeveyn, kötü ahlaklı çocuğu hoş görmekten başka çaresinin olmayacağını düşünür. Çünkü o, insanın kendi tabiatının ürünüdür bu yüzden onu baş üstünde görmeye eğilimlidir. Kötü de olsa iyi de olsa insanın kendine sevimli gelir. Fakat bu, Nevâyî için akıllı insanın kabul edebileceği bir durum değildir. Kâmil insan, iyi ile kötüyü Allah'ın yarattığından fazla veya eksik bilmez.²⁶²

Nevâyî güzel ahlakı ferdi bir kazanç olarak gördüğü kadar güzel ahlakın ictimai bir getirisinin de olduğunu ifade etmiştir. Kâmil insanların tutum ve eylemleri sayesinde toplumdaki diğer insanların da ahlaki açıdan gelişebileceğini savunmuştur. Bu düşüncesini de bir hikâye üzerinden dile getirmiştir.

Bir gece Eyyub-ı Halef²⁶³ zikr ile meşgul iken, bir hırsız yeri kazıp evine girer ve alabildiği kadar eşya toplar. Ama çıkarken eşyalardan ötürü oldukça zorlanır. Bunu görünce Eyyub-ı Halef hâline hayli acır ve şöyle seslenir: “ Yavrum merak etme, yükünüz çok büyük ama yolu küçük. Gel gel, ben kapıyı açıyorum. Rahatça eşyaları götürebilirsiniz.” Yaptığı kötülük karşısında bu muameleyi gören hırsız utancından yere

²⁶¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.117.

²⁶² Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s. 141.

²⁶³ Müctehid alim Hasan b. Ziyâd' ın talebelerindendir. Belh mürciileri arasında zühd, takvâ ve âbidliği ile meşhur bir zâttır. Detaylı bilgi için bkz. Beşir Gözübenli “Hasan b. Ziyâd”, *DİA*, c. 16, s. 361. , Sönmez Kutlu, “Mürchie”, *DİA*, c.32, s. 44.

düşer ve ağlamaya başlar. Şeyh koşarak, mendilini çıkarıp gözyaşlarını siler. O hırsız Şeyh'in kâmilliğinden etkilenir. Kötü huylarını geride bırakıp, şeyhin nezaretinde ahlakını güzelleştirmeye koyulur.²⁶⁴

1.1. Tevbe

Tasavvufta tevbe, kişinin kötü işleri terk edip Allah'a dönmesini ifade eden bir kavramdır. Mutasavvıflar tövbede üç şartın gerekli olduğuna inanırlar. Birincisi, pişmanlık; ikincisi, geçmişte yapılan hataları derhâl terk etmek; sonuncusu da eskiden işlenen günahların benzerlerini yapmamaya azmetmektir.²⁶⁵

Nevâî de tövbe kavramını şöyle tarif eder;

*“Günahkârlık yolunun sonu, hidâyet caddesinin başlangıcıdır, benlik kibrinin gafletinden silkinmek, beşeriyet uykusundan uyanmak, uygunsuz durumlarını idrak etmek, gereksiz eylemlerine şaşırarak, yaramaz gizliliklerini keşfetmektir, gereksiz iddiâların farkına varmak, çirkin emellerinden utanç duymak, edebe aykırı hareketlerinden baş çevirme ve uyanıklık, beşeriyet inadına vâkıf olmak, insanı kötülüğe sürükleyen nefsin fesadına ve gönlün ferman dinlememesine aldırmamak, ruha yararı olmayan işlerden iğrenmek, kul hakkından kurtulma vaktinin yetmesi, nefse kulluk etmeyi terk etmektir.”*²⁶⁶

Tarikat ehlinin ilk arzusu, amaç vadisinin ilk durağı olan tevbe²⁶⁷ ile insan, kendisini arizi duruma getiren huyları önce fark eder, sonra kendine bu kötü hasletlerinden dolayı şaşırır ve tüm bunları terk etmek ister, terk ve pişmanlık hâlini yaşayınca artık olgunlaşmaya başlar denilebilir.

Ancak Nevâî'ye göre bu durumun gerçekleşmesi kuru bir pişmanlıktan ibaret olmamalıdır. Nevâî, terk edilen kötü eylemlerin karşılığı olarak yeni bir başlangıç

²⁶⁴ Nevâî, **Hayretül'l- Ebrâr**, ss.354-357, 47. Bab.

²⁶⁵ Kuşeyrî, **Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâle**, haz. Süleyman Uludağ, Dergâh Yay. , İstanbul, 1999, s. 187.

²⁶⁶ Nevâî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 73.

²⁶⁷ Nevâî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 74.

yapmak ve dinin emirlerine uyan biri olmakla ile gerçek tövbe hâlinin yaşanacağını ifade eder.²⁶⁸

Bu bağlamda denilebilir ki Nevâyî için tövbe pasif bir eylem değildir, aktif bir süreçtir. Kötü eylem, düşünce ve sözlerin yerine iyilerini getirmek, kâmil olma çabası içerisinde olmak ile özetlenebilir.

Nevâyî, tövbeyi karanlığı aydınlatan ışığa benzetir. Fakat bu ışık her karanlık vakte de ışık sağlamaz ve bu uygun aydınlatıcıyı Allah herkese nasip etmez.²⁶⁹ Bu açıdan ifade edilebilir ki Nevâyî için tövbe hâli, insana kendi yetenekleri ve çabası ile gelmez ancak Allah'ın vesilesi ile kul bu durumu yaşar.

Nevâyî, Allah'ın inayeti ile gelen tövbe hâli için Şeyh Abdullah Mübarek' in (ks)²⁷⁰ hikâyesini paylaşır;

Abdullah Mübarek (ks) bir güzele sevdalanır. Bir kış gecesinde sevgilisinin evinin dibinde onu görme ümidi ile farkında olmadan sabahlar. Öyle ki dondurucu soğuk onun bedeni için bir anlam ifade etmez hâle gelir. Zamandan ve mekândan soyutlanır. Tâ ki sabah ezanı sesi duyulana kadar. Birden ezanı yatsı ezanı zanneder fakat işin aslını anlayınca içine tarif edilemez bir ızdırap düşer. Öyle ki ruhu bedeninden ayrılacak hâle gelir. Ona Allahın inâyeti yardım eder ve tövbe hidayeti yolunu aydınlatır. Riyazet ve sülûk ile sağlam bilgiler edinir. Mekke ve Medine'nin şeyhlerinin şeyhi olur.²⁷¹

Nevâyî bu hikâyenin üzerine şu dörtlüğü söyler;

Tövbe ki onun mutluluğundan

Bir kuloğlu pâyeyi kazanır

Ki ona hâkanlar kul olurlar

²⁶⁸ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s. 73.

²⁶⁹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s. 73.

²⁷⁰ Döneminin şeyhin şâhı olarak bilinmektedir. Horasan yöresinde özellikle Merv' de hadîs tedvin eden ilk alimdir. Ebû Hanîfe' nin talebesi ve dostudur. Mutasavvıf kişiliği ile de öne çıkmaktadır. 797 Yılında hayatını kaybetmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Nevâyî, **Nesâyimü'l- Mahabbe min Şemâyimi'l-Fütüvve**, s. 15; Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübarek", *DİA*, c.1, s. 123.

²⁷¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s. 75.

*Buna kendiliğinden nasıl ulaşılır!*²⁷²

Nevâyî'nin kendi tövbesi için de oldukça içten bir tutum içerisinde olduğu ifade edilebilir. Ancak kendini o kadar çetin eleştirir ki, ona göre ne kadar tövbe ederse etsin amel defterinin temizlenmesi mümkün değildir. Ancak Allah'ın rahmeti ile aydınlığa kavuşabilir.

Nâme-i ikbalim ol yanglığ karadur cürmdin

Kim nedâmet eşkidin anı arıtmak olmagay

Belki ger bahr-i muhit içre salıp yıllar yusang

*Ol kara bolgay ser-â-ser lik bu ak olmagay*²⁷³

Nevâyî'nin yaşamına bakılarak bilge bir kişilik olduğu kabul edilebileceği hâlde Nevâyî'nin sözlerine baktığımız zaman derin bir pişmanlık feryadı ile karşılaşabiliriz.

O, kendisini nefsin esiri, asi, perişan biri olarak görür. Bencilce istekler içinde olduğunu, sadaka vermekten aciz olacak kadar cimri bir kişi olduğunu, farz amelleri yerine getiremediğini beyan eder. Bu sebebdan Allah'a kendisine ihsanda bulunması, güzel tövbe nasip etmesi için yalvarır.²⁷⁴

Sonuç olarak denilebilir ki Nevâyî'ye göre kemalat yolculuğuna çıkan insan, önce kusur ve eksikliklerini fark edip kabul etmeli ardından samimi bir pişmanlık ile Allah'a sığınmalıdır. Fakat bu durum ise Allah'ın inayetine bağlıdır. Tövbeyi kabul edecek olan Allah olduğu gibi insanı, tövbe ile nasiplendirecek olan da odur. Kâmil insanın tövbesi sadece günahın kabulü ve terki ile olmaz. Hatalı eylemler terkedildiği gibi yerlerine güzel alışkanlıklar da edinilmesi gereklidir denilebilir. Böylelikle insan eksiklik hâinden bütünlük, olgunluk hâline dönüşebilir.

1. 2. Zühd

²⁷² Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s. 75.

²⁷³ Nevâyî, **Fevâidü'l- Kiber**, s.702,703, 704.Gazel/ 1,2.

²⁷⁴ Nevâî, **Lisânü't Tayr**,2016,s.30,31.

“Küçümsemek, uzak durmak, rağbet göstermemek” gibi anlamları olan zühd, sūfilere göre “ eşyaya dâir isteklerin bütünüyle tükenmesini” ifade etmektedir. ²⁷⁵

Nevâyî de zühd’ü şu şekilde tanımlar;

*“Zühd, dünya arzularından geçmek ve nefsin onların ölüm zehrini içmesi, mal ve makam hayâli ipini gönülden koparmak, eşya ve şeref putlarını ufalamaya kendini hazır görmek, kabul umûduyla riyazet yolunu tutmak, nefsin bütün iddiâlarını unutmak, şeriat caddesinde yiğitçe yaşamak, tarikat vadisine dertlerle dolu olarak ayak basmak, başını riyakârca secdeye indirmemek, hatta böyle ibadeti hayâlinden geçirmemek, gözü bütün nâmahrem yüzlerden sakınmak, dili bütün nâmeşru sözlerden engellemek, kulağın kiri olan anlamsız sözleri işitmekten uzak durmak, eli bütün gayri meşruluklardan çekmektir. Yaratılmışların ikircikliğinden ayak topallığı ve halkın şiddetli konuşmaları karşısında söz yumşaklığıdır, herhangi bir şeyi istediğinde nefsin ağzına oruç mührünü vurmaktır.”*²⁷⁶

Anlaşıldığı üzere denilebilir ki Nevâyî’nin zühd anlayışı sadece mal ve makam sevgisini geride bırakmak değildir. Nevâyî’de zühd, insanın her hâli ile dünyaya tavır alışı olarak yorumlanabilir. Öyle ki Nevâyî’ye göre zühdü benimseyen insan; kendisine haram olarak tanımlanan nesneler ve sözlerden kendini uzak tuttuğu gibi diğer insanlara karşı da olumlu bir tutum içerisinde. Diğer insanların kötü niyet ve eylemlerine karşı tevazu içerisinde olmak, onlarla mücadeleye girmemek, nefsi için onlarla tartışmaktan sakınmak ve Allah için iyi, güzel sözleri tercih etmektir. Bu yüzden Nevâyî’nin zühdü bir karakter inşâsı olarak görüldüğü söylenebilir.

Bu zühd hâline erişmek ise halvet, ülfet ve uzlet hâlinin sürekliliği ile mümkün olabilir. Gece ibadetini alışkanlık hâline getirmek ve zikretmeyi aksatmamak bu yolda sâliğin asli görevidir. ²⁷⁷ Bu istikamette olan insan ise Nevâyî’ye göre Allah’tan kabul

²⁷⁵ Abdürrezzak Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, çev. Ekrem Demirli, İz Yay. , İstanbul, 2004, s. 282-283

²⁷⁶ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**, 2016, s.76.

²⁷⁷ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**, 2016, s. 76.

görme şerefine ulaşmış kişidir. ²⁷⁸ Ayrıca dünya arzusunu ve nefsine ait istekleri terk eden kişi ahireti kazanır. ²⁷⁹

Nevâyî için zühd hâli ile yaşamak imkânsız değildir denilebilir. Öyle ki Nevâyî, dünyaya ait iddia ve arzulardan bütünü ile elini çekmiş ve zühdü bir alışkanlık hâline getirmiş insanların var olduğuna, bu insanların, şeyhlerin ve bilginlerin kitaplarında yer aldığına işaret etmiştir. ²⁸⁰

Kendisi de zühd timsali olarak *Mevlânâ Şemseddin Muidd Evâce*’ nin (ks) ahvâline yer vermiştir.

“ *Yakîn ehlinin kendisine uyduğu Mevlânâ Şemseddin Muidd Evâce (ks)* ²⁸¹ Câm vilâyetinde anılan kasabada yaşardı ve otuz yıl boyunca hiçbir görünür yiyecekten nasiplenmemişti. Geceleri namaz kılar, gündüzleri oruç tutardı. Bir mescitte inzivaya çekilmiş, abdest tâzeleme dışında oradan çıkmaz ve insanlardan hiçbir şey kabul etmezdi. Uhut savaşında kutlu dişleri şehit olan Hz. Peygamber’e (sav) tâbi olmak uğruna otuz iki dişini kırdırmıştı. Bu otuz yılı altında bir hasır ve yastık olarak da bir kerpiçe geçirmişti. Küçük Mirza aleyhirrahme o vilâyetten geçerken azîzin zikredilen sıfatını işitip ziyâretine gitti. O, mescide girdiğinde Mevlânâ omuzunda bir hırka ve başında da eski bir börk ileydi ve dünyâya boş vermiş durumunu onun için değiştirse olmazdı. Mirza’ nın gönlüne merhamet geldi ve bir avuç para getirtip kabul etmesi için ricâ ve niyâzda bulundu. Mevlânâ, “ Ben bu şekilde yaşamayı alışkanlık edindim ve hiçbir şeye ihtiyacım yoktur, eğer sizin hatırlığınız için alacak olursam bunu ne yapacağımı ve nereye koyacağımı da bana öğretmelisiniz, sizin bir elemanınızın küçücük bir odasında yaşamaktayım ve bunun için de minnettârim, siz lütfedip beni

²⁷⁸ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**,2016, s. 172.

²⁷⁹ Nevâyî, **Fevâidü’l- Kiber**, s.507, 511.Gazel/ 9,11.

²⁸⁰ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**,2016, s.172.

²⁸¹ Yapılan kaynak taramalarında hakkında bilgiye ulaşılamamıştır.

Ayrıca Nevâyî, tevekkülü fakr hâlinin tamamlayıcısı olarak görmüştür. Fakr isteyenin benliğini yok etmesi gerektiğini, tevekkül etmeden bu yola adım atıp yola gidenin maksadına ulaşmasının imkânsız olduğunu belirtmiştir.

Fânî ol fakr ister olsang kim irür maksad muhâl

*Yolga çın koygay kadem reh-rev tevekkül kılmayın*²⁸⁸

Nevâyî, amaç vadisinde yürümeye niyet eden tevekkül ehli kişinin yolda kendisine gerekli olanları Allah'ın bağışından bilmesi gerektiğini ve çölü geçmekte bineği vasıta olarak düşünen kişinin yanılacağını ifade etmiştir.²⁸⁹

Nevâyî'ye göre her canlının rızık ve nasibi bellidir. Bu yüzden insanların geçim stresi içerisinde olması yersizdir. Allah'ın rızık verici sıfatlarını bilen insan için tevekkül zor değildir. Ancak bu tevekkül mertebesine erişebilmek gönül gözü ile görmekle mümkündür.²⁹⁰

Tevekkül ehlini ise Nevâyî şu sözlerle tarif etmiştir;

*“Tevekkül ehli bütûn sebeplerden ve araçlardan uzak, felyâtevekkel alallâh deryasına dalmış, rızık verici olarak Tanrı' yı bellemiş, onu doyuracak olanın da Tanrı olduğuna inanmış şüphe ve tereddüt yol kesicilerinden haberdâr olmuş ve aracısız olarak tevekkül çölüne ayak basıp amaç kâbesine ulaşmışlardır.”*²⁹¹

Nevâyî, tevekkül konusunda samimiyet meselesine de *Şeyh İbrâhim Sitenbeh* (ks)²⁹² ile ilgili hikâyeyi ele alarak değinmiştir. Bu hikâyeye göre; Şeyh, müridi ile birlikte yanına bir şey almadan hac yolculuğuna koyulmuştur. Yolda, Şeyh müridine, yanına bir şey alıp almadığını sorar. Müridin cevabı “hayır” dır. Şeyh az sonra tekrar sorar, çünkü kendi ayağında bir ağırlık hissetmekte, rahat yürüyememektedir. Müridi yanına sadece nalin ipi aldığını, nalinindeki ip koparsa onu kullanacağını söyler. Şeyhi

²⁸⁸ Nevâyî, *Fevâ'idü'l-Kiber*, s. 465, 503. Gazel/6.

²⁸⁹ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.78.

²⁹⁰ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.79.

²⁹¹ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.79.

²⁹² Asıl adı Ebû İshâk olarak geçmektedir. İbrâhim Edhem' in (ks.) akranlarındandır. İranlı bir sufi olarak bilinmektedir. Mezarı İran'ın Kazvîn eyaletindedir. Detaylı bilgi için bkz. Nevâyî, *Nesâyimü'l-Mahabbe min Şemâiyimi'l-Fütüvve*, ss. 28,29

de, madem ki nalinin ipi şimdi sağlamdır, yanına aldığı bırak der. Mürid istemeyerek emre uymak zorunda kalır. Bir müddet sonra nalinin ipi kopar. Mürid, şeyhine kopan ipi göstermek amacıyla eğildiğinde ayağının dibinde bir sağlam ip görür. Yol boyunca hâl böyle devam edince mürid de tevekkülünü düzeltir.²⁹³

Bu hikâyeyi Nevâyî şu dörtlük ile tamamlar;

Tevekkül eğer dürüst olmazsa bozar

Onu, ayakkabının bir fazla ipliği

Dürüst olursa yığılsa Kârun hâzinesi

*Yok o zaman yolculuğunda hiç korku*²⁹⁴

Bu bağlamda ifade edilebilir ki Nevâyî, tevekkülü, dünyadan bir şey beklememek sadece Allah'a güvenmek ve bu konuda da samimi olmak olarak yorumlamıştır.

Tüm işlerinde bu tevekkül hâli üzere hareket eden ve Allah dışında hiçbir sebebe önem vermeyen insan aynı zamanda tevhîd hâlini de fiilen yaşayan insandır denilebilir. Böyle mütevekkil bir insanın kalbinde hırslar, ihtiraslar yer bulamayacağı için bu durumun insanın karakter ve eylemlerine de pozitif bir yansımalarının olabileceği ifade edilebilir. İnsanın, insan-ı kâmil olma serüveninde tevvekkül hadisesinin bu açıdan önem arz ettiği savunulabilir.

1. 4. Kanaat

Kanaat, yaşamak için zaruri olan insani ihtiyaçların dışında kalan nefsanî şehvetlerden ve hayvani lezzetlerden uzaklaşmak demektir. Musatavvıflara göre kişi yiyecek, içecek ve mesken hususunda israfa kaçmamalı ve zorunlu olan şeylerle yetinmelidir.²⁹⁵

²⁹³ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, ss.79,80.

²⁹⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.80.

²⁹⁵ Necmeddin Kübrâ, **Tasavvufta On Esas**, haz. Süleyman Gökbulut, İnsan Yay. , İstanbul 2018, s. 53.

Nevâyî'ye göre kanaat ise; ibadet gücü ortaya çıkınca bu güçle yaşamak, ibadet dışında kalan her şeyin isteğini düşünceden gidermek, fakirlikle nefsi engellemek, mahrumlukla şehvet kuvvetini perişan etmektir. Ayrıca Nevâyî; kanaati, almakla suyu kurumayan bir çeşmeye, girince nefsin şerrinden kurtulunan bir kaleye, düşman ve dost kayısından uzak bir dağ tepesine benzetmiştir.²⁹⁶

Kanaat duygusuna sahip insanın üstün bir insan olduğunu ifade etmiştir. Çünkü ona göre; kulübesinde kanaat sahibi derviş, tama eden şahtan üstündür. Şah başına taç koyan değil, ihtiyaç hissetmeyendir. Bu yüzden insan eğer izzet istiyorsa önce kanaat istemelidir, çünkü izzet mesnedi kanaat üzerindedir.²⁹⁷

Nevâyî için kanaat, zor elde edilebilecek bir erdemdir. Acı bir içki gibidir, ancak göstergesi mutluluktur. Gösterilen gayrete ve nefis terbiyesine değecek olan bir ferahlık durumudur.²⁹⁸

Nevâyî, kanaati bu denli överken zıttı olan tamahı ise yermiştir. Ona göre; kanaatte ne kadar kalp huzuru varsa, tamahta da o kadar rezalet ve azap vardır. Hasis, yaratılışa dost görünse de cimrilik, dilenci tavrı ve rezalet onun tavırlarına hoş gelir. Uygun gördüğü ile meslek ortaklığı, ilişkisi olana nasîp ise mal azlığıdır. Yaratılışında bu tür alışkanlıklar olan kişi halk nezninde kabul görmez.²⁹⁹

Nevâyî, kanaatkar ile tamahkar insan arasındaki farkı iki gencin mâcerası üzerinden anlatır. Fars civarından iki genç Çin'e doğru yola çıkar. Yolda taşın altında şu yazıyı görürler: “ Bu taş çeviren meşakkatten kurtulur, çünkü taşın altında büyük bir hazîne mevcuttur.” Tamahkar genç, görünce derhal durur, birkaç gün uğraşarak taşın etrafını kazar ve onu çevirir. Taşın altında para yerine şu yazı çıkar: “ Tamahkar insan daima alçak olmaya mahkumdur.” Kanaat sahibi genç ise bu taş ile alakadar olmayıp yoluna devam eder, memlekete gelir. Memleket halkı bir hükümdâr seçmek üzeredir.

²⁹⁶ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, ss.80-81.

²⁹⁷ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.263, 34. Bab.

²⁹⁸ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 81.

²⁹⁹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 81.

Oranın ananesince şehre ilk giren hükümdar ilan edilir. Bu genç şehre ilk giren olur ve derhal hükümdar ilan edilir.³⁰⁰

Nevâyî'nin şu rubaisi ise bu hikâyeyinin tamamlayıcısı olarak kabul edilebilir;

Her kim ki kanaat yönüne nispeti var

Bütün halk arasında tevazu ve değeri var

Kim ki tamâh ve hırs ile ülfeti var

*İyi ve kötü arasında zillet ve rezilliği var*³⁰¹

Bu bağlamda denilebilir ki Nevâyî için asıl zenginlik kanaat sahibi olmaktır. Bu yüzden Nevâyî, Allah'tan kanaat duygusu istemiş ve her zaman kanaatkar olmayı üstün bir vasıf olarak görmüştür. Zıttı olan tamah duygusunu ise yermiştir. Çünkü Nevâyî'ye göre tamahkar insan arzularına erişmek için her yolu göze alabilir, iyilikten uzaklaşabilir.

Bu sebepten tamahkarlık yerilirken; kanaat, insan- ı kâmilin belirgin özelliklerinden biri olarak kabul edilebilir. Çünkü kanaat duygusuna sahip insan eldeki imkanlar ile yetinebilir ve daha fazlası için Allah'ın ve diğer insanların hukukunu çiğnemez denilebilir.

1. 5. Sabır

Tahammül ve dayanma demek olan sabır, tasavvufta nefsî itaatleri yerine getirmeye, emir ve yasaklara uymaya bunun yanı sıra ruhu farklı belalara karşı direnç göstermeye zorlamaktır.³⁰²

Nevâyî'ye göre sabır da bu tanıma benzerdir; insanın kendisini nefsanî hazzlardan, cismanî isteklerden uzak tutması, nefsi hapsedip ibadet mihnetinde ayağı

³⁰⁰ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, ss. 273-275, 35. Bab.

³⁰¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.81.

³⁰² Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, 2004, s. 326.

sabit tutması, riyazet güçlüklerinde ve Hak yolunda zorluklara dayanması, iyi ve kötünden duyduğu her şeye tahammül göstermesidir.³⁰³

Sabır insanı manevi olarak yükselten bir erdem olmasına rağmen elde edilmesi zor bir meziyettir denilebilir. Bu sebepten Nevâyî, sabrı sohbeti bıkkınlık veren bir arkadaşla benzetmiştir ancak sohbetten ne kadar bunalınsa da sonunda istenilene yakınlaşmayı sağlar. Yine farklı bir benzetmeyle sabır için uzun süreli umutları olan sıradan biri tabirini kullanmış ancak bu kişinin elde edeceği sonucun arzulara kavuşmak olduğunu belirtmiştir.³⁰⁴

Sabrın sonunda ele geçecek mükafatı Nevâyî, bir âşığın hâli ile örneklendirmiştir. Bir âşık bir güzele kapılmış. Haddini aştı diye âşığı zindana atmışlar. Ancak âşık, aşkıdan vazgeçmemiş. Sonunda meydanlığa çıkarıp üzerinde birçok sopa kırmışlar. İşkencenin şiddetinden zavallının derisi yüzülmüş, her tarafından kanlar akmış. Nihayetinde adamlar yoruldukları için işkenceye ara vermişler. Onlar gidince âşık ağzından parçalanmış bir dirhem çıkarmış. Meğer zavallı âşık işkence anında meftun olduğu güzelin orada olduğunu fark ettiğinden ağzına koyduğu o dirhemle işkenceye katlanmış. İşkenceler onun dayanma sınırını aştığında o da parayı ısıtır. Onun acısından diğer işkenceyi hissetmezmiş. Ortalık tenhalaşınca uğrunda işkenceye maruz kaldığı sevgili yanına gelmiş yaralarını sarmış. Böylece âşık, sonunda hayal edemeyeceği bir mutluluk yaşamış.³⁰⁵

Nevâyî, bu hikâyeyi şu beyit ile değerlendirmiştir;

Kim ki bir şiddete sabır ve tahammül eyledi

*Tâlih onun zehrini bal, dikenini gül eyledi*³⁰⁶

Nevâyî'nin ferdi hayatına baktığımız zaman ise onun da zaman zaman sabır sınavlarından geçtiğini söyleyebiliriz. Devlet kademelerinde çalıştığı zamanlarda

³⁰³ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, ss. 82-83.

³⁰⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.83.

³⁰⁵ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, ss. 84-85.

³⁰⁶ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 85.

haksızlık ve yolsuzluk ile mücadelesinden dolayı düşmanlar kazanmış ve bir takım saray entrikalarına maruz kalmıştır. ³⁰⁷ Fakat tüm bunlara rağmen yaşamının son zamanlarına kadar sabır gösterip izlenmesi gereken doğru yolu anlatmaktan ve uygulamaktan vazgeçmemiştir. ³⁰⁸

Nevâyî'nin kötülük ve kötüler karşısındaki bu sabırlı duruşu ve yılmayışı bugün onun bilge bir kişilik olarak tanınmasında rol oynamıştır denilebilir. Bu bağlamda sabrın, yetkinliğe ulaşmak isteyen insanın yol arkadaşı olduğu ifade edilebilir. Kemalat konusunda kararlılık, Allah'ın emir ve yasakları karşısında tutarlı duruş ancak sabır ile mümkün görülmektedir.

1. 6. Tevazu ve Edep

Ahlak ve davranışta alçak gönüllü olmaktır. İnsanın, nefsinin Allah'ın huzurunda kulluk makamına koyması, halka karşı hoşgörülü olması, kibirli ve gururlu olmamasıdır. ³⁰⁹ Edep ise bütün hayırlı sıfatların birarada toplanmasıdır. ³¹⁰

Nevâyî ise tevazuyu getirdiği kazanımlar üzerinden yorumlamış ve tevazu ve edebi aynı anlamda değerlendirmiştir. Nevâyî, tevazu ve edebın ferdi ve toplumsal etkilerini göz önünde bulundurarak insani ilişkilerde toplumun mutluluğu açısından önemini vurgulamıştır.

“Alçak gönüllülük halkı, kişiyi sevmek zorunda bırakır ve bu zorunluluğu insanlarda sürekli hâle getirir. Tevazu ile dostluk bağında görüşme çiçekleri yeşerir ve o gül bahçesinde kurulan insanlık ve tanışıklık meclisinde sayısız gül açar. O, kibirli düşmana, mülâyimliğe doğru yol gösterir, şaşırtıcı bir biçimde hasmın gönlüne insanlık zevkini yerleştirir, hâyâsızlıkta ısrar eden iddiâ sâhibini utanma sınırının içine

³⁰⁷Sedat Adıgüzel, “ Ali Şir Nevayî, Yaşamı, Edebi Kişiliği ve Eserleri” , Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, s. 110.

³⁰⁸ Levend, **Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, c.1, 1965, s.46.

³⁰⁹ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, çev. , Dilaver Selvi, Semerkand Yay. , İstanbul 2009, ss. 192-193.

³¹⁰ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, 2009, s. 313.

yönlendirir ve düşmanlık yapmakta merhametsiz davranan düşmanı kötülüğünden vazgeçirir."³¹¹

Nevâyî için böyle bir tevazu ve edep hâli gerçek asaletin göstergesidir. Çünkü büyüklüğün alameti yüksek aileye mensubiyet değil; tevazu, haya ve terbiyedir.³¹² Ona göre; tevazu ve edep alışkanlığı akıl ve hikmet gerektirir. Kendini beğenmiş, kibirli insan da ise bu ferasetler yoktur.³¹³

Nevâyî, tevazu hâlinin üstünlüğünü bir hikâye ile pekiştirir. Bir av hazırlığı sırasında Hüsrev Perviz'in şahlık tacındaki en parlak ve en büyük mücevher kopup yere düşer. Fark edilince tellal çağırılarak o eşsiz mücevher aramaya çıkılır. O süslü mücevher ülkenin övücü olduğundan bulanın ödüllendirileceği sözü verilir. Herkes telaş içinde arayıştayken, biri gafil diğeri bilge iki yoldaş o civarda dolaşmaktadır. Gafil, kendini beğenmiş ve kibirli iken; bilge, tevazu ve edep sahibiydi. Mücevheri aramak için yola çıkanlarla karşı karşıya geldiklerinde gafil, selam vermeden kibirli bir şekilde yanlarından geçer. Kutlu kişi ise edepli ve alçak gönüllü bir şekilde başını indirip selam verir. Bu sırada ayağının dibindeki mücevheri görüp topluluğun başındaki kişiye uzatır. O kişi söz verilen ödülün vekili olduğu için, bilge kişiyi Hüsrev'in karşısına çıkarır. Kibirli kişi şehir hamamının külhanına yerleşirken, tevazu ve edep sâhibi kişi pâdişahın izzeti ikramına erişir.³¹⁴

Nevâyî, yaşamında da tevazu ve edebi elden bırakmamış, devlet erkânı nezninde elde ettiği ikbal ve itibara rağmen alçak gönüllülüğünü tebdil etmemiştir. Çevresindekiler tarafından nezaketi ve edebi ile tanınmıştır. Halk onun bu nezaketini, devletin gururundan ileri geldiğini zannetse de edep ve tevazu sıfatı onun kişiliğindendir denilebilir.³¹⁵

³¹¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.85.

³¹² Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s. 35, 32. Bab.

³¹³ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.86.

³¹⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, ss. 86-87.

³¹⁵ Levend, **Ali Şir Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, c.1, 1965, s.243.

Bu bağlamda denilebilir ki insan- ı kâmilin belirgin özelliklerinden biri tevazu ve edeptir. Nevâyî'nin de belirttiği gibi bu özellikler insanın aklı ve çabası ile elde edilir. Bu da nefis terbiyesi ve erdem ile mümkün olabilir. Bu özelliğe sahip olan insan için hem kendisi gerekli kemalatı elde etmiştir hem de diğer insanların kemalat yolculuğuna katkı sağlamaktadır denilebilir.

1. 7. Zikir

Anmak, hatırlamak anlamlarına gelen zikir kavramı tasavvufta, sufilerin belli kelime ve ibareleri, belli zamanlarda, belli sayıda, belli bir edep hâlinde söylemeleridir.³¹⁶

Nevâyî de zikri şöyle tanımlamıştır; *“Gönülle Allah’ı anmaktan dolayı dolmak ve Allah’tan başkasının düşüncesinden uzak olmaktır. O meşgul olma, Allah’ ın yarattığı bütün varlığın yokluğu ve Allah’ ın yaratmış olduğu bütün varlıkların yaratıcısının sonsuzluğu ile doludur.”*³¹⁷

Nevâyî, insanın kendisinden ve başkasından habersiz bir hâl içinde varlık ile yokluktan uzak bir şekilde zikire yönelmesini öğütlemektedir.³¹⁸ Bu yüzden ona göre zikir, hem lisanen hem de kalben Allah’ı anmaktır. ³¹⁹ Eğer kalp sadece Allah ile meşgul değilse lisanen yapılan zikir, Nevâyî için makbul değildir denilebilir.

Nevâyî için ayrıca zikir, manevi bir gıdadır. Hak yoluna giren ancak Allah’ı anmak ile gıdalanır. ³²⁰ Zikiri alışkanlık edinen insan ise üstünlük kazanır. ³²¹ Allah’a olan yakınlığı ve bağlılığının pekişeceği ifade edilebilir. Bu sebepten Nevâyî için zikir insanın ahlakını da güzelleştirir. İnsan tefrika hâlinde ancak zikir ile uzaklaşabilir. ³²²

³¹⁶ Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Kabalcı Yay. , İstanbul 2002, s. 385.

³¹⁷ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*, 2016, s.88.

³¹⁸ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*, 2016, s. 88.

³¹⁹ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*, 2016, s. 88.

³²⁰ Nevâyî, *Fevâidü’l- Kiber*, s. 364, 387. Gazel/5.

³²¹ Nevâyî, *Leylî vü Mecnûn*, s. 56, 286. Beyit.

³²² Nevâyî, *Fevâidü’l- Kiber*, s. 720, 746. Gazel

Nevâyî için zikrin belirli bir zamanı yoktur. Ona göre her an Allah anılmalı ve onunla meşgul olunmalıdır. Gamlı, kederli vakitlerde yeme içme zamanlarında, neşeli olunan anlarda Allah yâd edilmelidir.³²³

Nevâyî için zikir, seyr ü sülûkün şartlarından biridir. Ona göre bu yolda dilde tesbih ve tehlil eksik olmamalı. Onun zikri yol tedariki, onu anmak gıda olmalı. Böylece zikir ve fikirden bir nefes ayrı kalmamalıdır.³²⁴

Nevâyî'ye göre sadece insan zikir hâli içinde değildir. Gönül varlık vadisine gelince çevresindeki ağaçlar, dallar, çiçekler ve tüm mevcudatın Allah'ın zikrinde olduğunu görür.³²⁵

Kalp yalnız Allah ile meşgul olup, kendini unutunca Allah'ın varlığında kendini kaybedebilir. Bu durumu tecrübe eden için ise tekrar ve beyana gerek yoktur. Zikir bu hareme mahrem olmak, kendi düşüncelerini yok bilmektir. Mevcudu, mevcud olmayanı, gaibi ve hazırı nefyetmektir.³²⁶

Sonuç olarak ifade edilebilir ki Nevâyî zikri, tüm varlıklar için mümkün görmüş, zikrin insanın ahlakını güzelleştireceğini ve onu Allah'a yaklaştıracaklarını ifade etmiştir. Zikrin ise ona göre yeri ve zamanı yoktur, her an Allah ile meşgul olmak gerekir. Ayrıca Nevâyî'ye göre zikir tüm varlıklar için mümkündür. Tüm varlıklar Allah'ı zikir ve secde hâlinindedir. Zikrin sonucu ise seyr ü sülûk da olduğu gibi fenâ fiilâhdır denilebilir. Bu makama ise ancak dili ve gönlü Allah'tan başka her şeyden arındırarak erişilebilir.

Bu bağlamda denilebilir ki Nevâyî, değerlendirmelerinde zikir ile ilgili genel kanaatlere bağlı kalmakla birlikte, zikrin anlamı üzerinde durmuş; zikrin şekillerini ve tarikate göre farklılıklarını ele almamıştır.

1. 8. Teveccüh

³²³ Nevâyî, **Leylî vü Mecnûn**, s. 369, 3476. Beyit.

³²⁴ Nevâyî, **Lisânü't -Tayr**, 1995, s. 47. , 455,556. Beyit.

³²⁵ Nevâyî, **Hayretül'l- Ebrâr**, s.157-164, 18.Bab.

³²⁶ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.88.

Yönelmek anlamına gelen teveccüh tasavvufta, kişinin Hakkın dışında bir varlığa çağıran her şeyden yüz çevirerek, tıpkı bir ölü gibi, bütün benliğiyle Allah Teala' ya yönelmesi demektir. ³²⁷

Nevâyî de bu minvalde teveccühü Şöyle tanımlamıştır;

*“ Teveccüh, Hak Sübhânehû ve Taâlâya yönelmek, o yana dolanmaktır. Halkla irtibat bağlarını koparıp Allah'a ulanmaktır. Hak' tan başkasına döndürecek ve Allah' tan başka varlıkların meşguliyetine bağlayan bütün isteklerden uzak durmaktır. ”*³²⁸

Nevâyî'nin bu tanımından anlaşılacağı üzere teveccüh hâli insanın kendi benliğinden uzaklaşması ve Allah'ın haricinde her şeyi kalbinden çıkarması ile mümkündür. Bu yüzden olsa gerek teveccüh kavramını zikir kavramından sonra ele almıştır. Çünkü bu duruma ulaşabilmek ancak zikir ile mümkün olabilmektedir.

Nevâyî'ye göre teveccüh makamına ulaşan insan, eğer gözüne oklar gelse gözünü yummayı unuttur ve eğer o oklar gözünün birini kör ederse diğerini ileri tutar. Eğer o sırada taş yağsa başını gizlemez ve onu koruma kalkanı altına saklamaz. Gaddar dünyanın fitnelik yıldızı ona bir mavi yapraklı lale ve dünya belalarının şimşegi ona yelin uçurduğu bir sarı gül yaprağıyla aynıdır. Parlak güneş, karşısında zerreden aşağı ve coşkun deniz, nazarında bir damladan azdır. ³²⁹ Yani Allah nazarında diğer varlıkların hükmünü yitirdiği bir hiçlik içerisinde olduğu söylenebilir.

Nevâyî bu teşbihleri, maşuku yanına gelince kendinden geçip külhan ateşinde yanan külhancının durumu ile devam ettirir. Meczâî aşk ile Hakka teveccühü kıyaslar bunu da şu sözler ile ifade eder;

“Meczâî aşkda böyle teveccüh eyle hayâl

*Eğer ölürse hakîkî aşk gör ne olur hâl”*³³⁰

³²⁷ Necmeddin Kübrâ, **Tasavvufta On Esas**, s. 55.

³²⁸ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.89.

³²⁹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.90.

³³⁰ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 88.

Nevâyî; mahbubunun, gönlünde tecellisini isteyen masiva nakşını gönül aynasından uzak tutmasını öğütlemiştir. ³³¹ Nevâyî'nin kendisinin de bu bilinçte olduğu ifade edilebilir. Nevâyî; kendisine dünyayı ve ahireti temenni etmeyi haram kabul etmiş. İhramını Hakkın vuslat Kabesine müteveccihen bağladığını belirtmiştir. ³³²

Nevâyî'nin teveccüh kavramını yorumlayışını göz önünde bulundurarak denilebilir ki insan, kalbinden masiva arzusunu çıkarmalıdır. Ancak o zaman kendisinde Hak tecelli edecektir. Allah'a teveccühü sayesinde insanın, insan-ı kâmil mertebesine erişebileceği ifade edilebilir. Allah'ı seven ve Allah'ı arzulayan insan kemalat, yolunda önüne çıkan manevi engelleri kolaylıkla aşabilir ve hedeflenen yetkinliğe ulaşabilir.

1. 9. Rıza

Hoşnut ve memnun olmak anlamlarına gelen rıza; tıpkı bir ölü gibi, kavga ve itiraz etmeden ezeli hükümlere teslim olarak ve ebedî tedbirlere dayanarak, Allah Teala'ya teslim olup kendi nefsinden sıyrılıp çıkmaktır. ³³³

Nevâyî de rıza ise; kendi gönlünün rızasından geçmek ve Hak sübhânehû rızası kadehini yudumlamadan içmektir, gönlün arzularının cenaze alayını düzenlemeyi farz bilmek ve sevgilinin rızası ile yaşamaktır. ³³⁴

Nevâyî'ye göre bir sâlik için en yüce makam rıza makamıdır. Bu makama ulaşan sâlik kendi rızasını bütünüyle yokluk ateşine atmış ve Allah'ın rızası ile kendini düzeltmiştir. Onun için yaşamak da ölmek de ancak Allah rızası içindir. Ayrıca rıza makamı kazanıldığı zaman ne benlikten ne de kendi rızasından eser kalmaz. Hakktan gaffarlık gelirse onun rağbet ettiği, eğer kahharlık zuhur ederse onun sevdiği. Ok saplansa yarasına merhem ve eğer bağrının yarasına merhem ulaşsa da ganimet bilir. ³³⁵

³³¹ Nevâyî, **Bedâyiü'l-Vasat**, s. 3, 1. Gazel/ 7. Beyit.

³³² Nevâyî, **Fevâ'idü'l- Kiber**, s. 392, 420. Gazel/ 9. Beyit.

³³³ Necmeddin Kübrâ, **Tasavvufta On Esas**, s. 56.

³³⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.91.

³³⁵ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.91.

Gam ve keder, fenâ mesleğinde sâlike tesir etmez. Fenâ köşesine sığınana felekten gam ulaşmaz. Felekten ona gam yetişse de onu üzmez. Hak'tan geldiği için o her şeye râzıdır.³³⁶

Nevâyî'ye göre insanı böyle bir rıza hâline sevk eden farkındalık acziyet farkındalığıdır denilebilir. Çünkü ona göre Haktan ne gelse razı olmak gerekir. Kul acizdir hüküm ise yalnız Allah aittir.³³⁷

Nevâyî, rıza ehli insanın aynı zamanda itidalde olduğunu da belirtir. Rıza duygusuna sahip insan; cennetin sonsuzluğundan çok mutlu ve cehennemin dumanından çok karamsar tabiatlı olmaz. Hz. İsa'yı övmeye aşırı gitmez ve Firavun'u yermeye de mübalağa etmez. İbrâhim Hâilullah ile kovulmuş Nemrut arasındaki muhalefet kapısını doğru ve muvafakat ipini ise düzgün görür.³³⁸

Nevâyî'nin rıza mertebesini yorumlayışı göz önünde bulundurularak denilebilir ki Nevâyî için rıza, Allah ile kul arasında iki yönlü bir hadisedir. Allah'ın kuldan razı olması ve kulun da Allah'a rıza göstermesi gerekir. Nevâyî'ye göre rıza sahibi insan, başına gelen olumsuz denilebilecek olayları bile Allah'tan geldiği için olgunlukla karşılar ve isyana düşmez. İnsan olarak acizliğinin farkında olduğu için koşulsuz bir rıza hâli içerisinde.

1. 10. Aşk

Nevâyî'nin seyr ü sülûk kavramları içerisinde ele aldığı *aşk* kavramını *övülmeye değer eylemler* içerisinde de işlediğini görebiliriz. Nevâyî, aşk ile ilgili önceki görüşlerine ek olarak burada aşkı üç kısma ayırmış ve bu aşkları tecrübe edenlerin hallerine değinmiştir.

Birincisi avam aşkıdır; Nevâyî'ye göre bu aşk halk arasında meşhur ve yaygındır. Bu aşkı yaşayanların sıkıntı ve ızdıraplarının sebebi cismani zevk ve nefsanî

³³⁶ Nevâyî, *Fevâ'idü'l- Kiber*, s. 413, 443. Gazel/ 7. Beyit.

³³⁷ Nevâyî, *Fevâ'idü'l- Kiber*, s. 509. , 553. Gazel/ 9. Beyit

³³⁸ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.92.

şehvetten başka bir şey değildir. Bu kısmın en büyük derecesi Nevâyî'ye göre şer'i nikâhtır ve bu bütün insanlara sünnettir.³³⁹

İkinci kısım ise seçilmişlerin aşkıdır. Nevâyî'ye göre bu aşk temiz gözün temiz bakışını temiz yüze yöneltmesi ve temiz gönlün o temiz yüze tutulmasından dolayı harekete geçmesidir. Bu temiz görüş dolayı ile temiz âşığın gerçek sevgilinin tertemiz güzelliğinden nasiplenmesidir. Nevâyî, bu aşkı yaşayanlara örnek olarak mutasavvıf şairleri işaret etmiştir. Aşk ehlinin sadık olanlarıyla şevk ve niyaz ehlinin nazım söyleyen ve efsane anlatanı olarak tanımladığı *Hüsrev Dehlevî*, dinin ve milletin övüncü kabul ettiği *Şeyh İrakî*, aşkın yokluk dünyasında gerçeklik şarabından sarhoş olan rintlerin sırdaşı dediği *Hâfız Şirâzî*, dünyayı ve ahireti bir ah ile yakan temiz âşıkların önderi, dünyada ve melekler âleminde dolaşanların şeyhülislamı diye övdüğü Abdurrahman Câmî, Nevâyî için seçilmiş âşıklardır. Bu mutasavvıflar sözleri ve şiirleri ile Allah'a duydukları sevgiyi anlatmışlar ve duyanlar, okuyanlar üzerinde sözleri ile aşk ateşini alevlendirmişlerdir. Nevâyî'ye göre böyle sözler, aşk sözüdür ve hayatın neşesi gönüldeki aşkın kendisidir.³⁴⁰

Nevâyî bu türden aşkı, Mecnun'un aşk hikâyesi ile anlatmaya devam etmiştir. Mecnun, maşuğundan ayrı düşünce hastalanmıştır ve hastalık ilerledikçe can çekişir bir hâle gelmiştir. Bu durumdan haberdar olan Leyla, Mecnun'a mektup yazmıştır. Mecnun'un yanındakiler ona Leyla'nın mektubunu okumuşlar ve hastanın mektuptan etkilendiğini fark etmişlerdir. Mektubu, defalarca Mecnun'a okumuşlar ve bunun sonucunda Mecnun sağlığına kavuşmuştur.³⁴¹

Nevâyî bunun üzerine şu nazmı söylemiştir;

Âşığa gerçi zayıflık ve hastalıktır mizaç

Mâşuk zikri o hastalığa olur ilaç³⁴²

³³⁹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.96.

³⁴⁰ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, ss. , 96-97.

³⁴¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s. 98.

³⁴² Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016 s. 98.

Aşkın üçüncü derecesi ise siddıkların aşkıdır. Nevâyî'ye göre bu kimseler; Allah'a kavuşmuş, Allah'ın cemalinin tecellisini gösteren vasıtalardan şaşırmış kişilerdir. Tecrübe ettikleri müşahedenin kendinden geçirmişliğinden dolayı bilinçlerinden arınmışlardır. Dünyayı unutmuşlar ve bu yüzden herşeyden geçme makamını elde etmişlerdir. Bu kişilerin halleri, güzelliği seyretme talebi ve meşguliyetleri de Allah'ın kemal ve yaratıcılığını düşünmektir. Nevâyî için bu âşıklar Hak önünde kabul ehlidir ve şeyhlerin yolunun anlayışına göre kavuşma ehlidir. Bunlar için Allah' a âşık dense de, Tanrı' yı isteyen dense de olur. ³⁴³

Bu bağlamda ifade edilebilir ki Nevâyî'nin aşk sınıflandırmasında en alt kısımda fâni olana duyulan aşka karşılık gelen avam aşkı vardır. Seçkinlerin aşkı ise Allah'a duydukları yoğun muhabbeti şiirleri ve güzel sözleri ile ifade eden, halkın gönlünde de bu aşkın uyanmasını sağlayan aşktır. Siddıkların aşkı olarak yorumladığı aşk da ise Allah'a kavuşma ve bu kavuşmadan duyulan hayret vardır. Bu şaşkınlıktan dolayı âşığın ne sesi ne sözü çıkar. Bu üçüncü âşıklar grubu için insan-ı kâmillerin zirve noktasındakiler denilebilir.

2. Ali Şîr Nevâyî'de Diğer Övülmeye Değer Eylemler

2. 1. İhlas

Tasavvuf disiplinine göre ihlas, emir ve yasaklara uymada ve ibadet etmede yalnız Allah'ı gözetmektir. Övme ve yerilme kaygısını bir kenara bırakıp sadece Allah için amelde bulunmak ve güzel ahlak sâhibi olmaktır. ³⁴⁴

İhlas, riyanın zıddı olarak kabul edilmiş ve kalbin riyaadan temizlenmesi ihlasın başat şartı görülmüştür denilebilir. Tasavvufta riya, değer ve iltifat kazanmayı hedef

³⁴³ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, ss. , 99-100.

³⁴⁴ *Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 128.

olarak faydalı amel işleyenlere benzemeye çalışmaktır.³⁴⁵ Fakat riya hâli ile yapılan bu faydalı eylemlerin, Allah katında bir değer ifade etmeyeceği söylenebilir.

Tasavvuf geleneğindeki ihlas yorumu çizgisinde Nevâyî de bu kavramı ele almış ve ihlası Allah’a kul olma hâlini bile göz önüne getirmeme olarak yorumlamıştır. Öyle ki yapılan ibadeti ne kulun kendisi ne de başkası bilmelidir. Yoksa riya katılan amel fıkla eşdeğerdir.³⁴⁶

Nevâyî, ihlasın önemini Hazret-i İbrâhim Edhem ile Râbiye Adeviyye’nin hikâyesi üzerinden örnekler.

Hazret-i Edhem, her adımında namaz kılarak hacca gitmeye karar verir. Bunun üzerine yolda pek çok insan, Hazret-i Edhem’i görmek için onun yanına gelmeye başlar. Hazret-i Edhem tam on dört sene secde ederek alnının derisini kuruttuktan sonra Kâbeye ulaşır. Ancak Kâbeyi yerinde göremez ve şaşkınlığa kapılır. Daha sonra gaybdan bir ses gelir kulağına, “ *Ey Edhem, hayret etme, Kâbe Allah’ ın yolunda kendini fedâ eden bir zâtın tavafına meşguldür.* ”

Bunları duyan Hazret-i Edhem teessüre kapılır. O sırada Râbiye Adeviyye’yi görür. Ona der ki, “ *Kâbe senin etrafında dolaşıyor, sen bu dünyâda çok şöhret kazandın.* ” Râbiye Adeviyye gülerek şu yanıtı verir; “ *Sen, on dört sene adım adım secde ettin, cihân seni gördü ve senden övgü ile söz etti. Mükâfâtını sen bu şekilde aldın. Senin maksadın namaz ve riyaydı, benim ise yalnız niyâz ve fenâ* ”³⁴⁷

Nevâyî, ihlassız tutum ve davranışların insan psikolojisi üzerindeki olumsuz etkisine de değinmiştir. Ona göre zoraki tavırlar, insanların memnuniyetini göz önünde tutan eylemler, insana fiziki ve ruhsal sıkıntılar verir. Ruhun huzurunu isteyen riyadan kaçınmalıdır.³⁴⁸

³⁴⁵ Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 817.

³⁴⁶ Nevâyî, *Leylî vü Mecnun*, s.370, 3486, 3487. Beyit.

³⁴⁷ Nevâyî, *Hayretü'l- Ebrâr*, s. 207,209, 25. Bâb.

³⁴⁸ Nevâyî, *Fevâidü'l- Kiber*, s. 720, 745. Müfred.

Nevâyî, ihlas hâinden yoksun insanları yermiş ve onlar ile alay etmiştir. Hele bir de bu riyakâr insanlar din insanları ise Nevâyî için onlar şeytandan farksızdır. İbadet asla masiva için yapılmamalıdır. İbadetin tek amacı Allah olmalıdır.³⁴⁹ Nevâyî'nin Allah dışındaki her kaygıyı geri plana atışına Allah'tan korku duygusu ve Allah'tan mükafat beklentisi de dahildir. Nevâyî'ye göre Allah' ın cenneti bile ihlaslı insan için hedef olmamalıdır.³⁵⁰

Sonuç olarak ihlas hâlinin, insan-ı kâmilde bulunması gereken ilk özelliklerden biri olabileceği ifade edilebilir. Çünkü ihlas ile hareket edip riyadan kalbi temizlemek ibadetlerin ve diğer güzel davranışların temeli olarak görülebilir. İnsanın sadece Allah'ı gözeterek tutum ve davranışlar geliştirmesi, onun karakterinde ikilikleri ortadan kaldırılabılır. Düşünce ve eylemlerinde tutarlılığı benimseyen insanın tam ve yetkin insan olma yolunda ilerlediği söylenebilir.

2. 2. Takva

Takva, tasavvufta şüpheli ve haram olandan sakınma, helal olana yönelme, Allah' tan gelen nur üzerinde Allah'a ibadet ve taat etmektir.³⁵¹

Nevâyî'nin de öğütlerine bakıldığında şeriata bağlılık ilkesinin ilk sırada geldiği söylenebilir. Şeriatın çizdiği yolda ilerlemek, o yoldan çıkmamak aslolanıdır.³⁵² Nevâyî'ye göre insan; ibadet etmede, Allah'ın emirlerine uyma ve yasaklarından sakınmada başarılı olursa kutluluk yıldızı gibi parlar. Ömrünü delalet ile boşa harcamazsa takva makamına ulaşır.³⁵³

Nevâyî, takva hâlini özellikle idareci ve din insanları için öğütlemektedir. Çünkü onlar toplumun ahlakı ve düzeninden sorumludurlar. Yönetici ve öğretici olmaları hasebiyle onlar nasılsa toplumda öyle olur.³⁵⁴ Bu durumun örneğini Nevâyî'nin

³⁴⁹ Nevâyî, **Hayretü'l- Ebrâr**, s. 223-234, 28. Bâb.

³⁵⁰ Nevâyî, **Hayretü'l- Ebrâr**, s. 234-235, 29. Bâb.

³⁵¹ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, 2009, s.159.

³⁵² Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, s.507, 6863. Beyit.

³⁵³ Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, s.279, 3367,3369. Beyit.

³⁵⁴ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. , 27-41.

Hüseyin Baykara'ya nasihatinde görmek mümkündür. Nevâyî, Sultana Allah'tan gelen herşeyi rıza ile karşılaması, Allah'ın emirlerine uyması eğer bu emirleri bilmiyorsa da bilenden öğrenmesi gerektiğini söylemektedir. Şeriat yolundan ayrılmaması, Nebî'nin çizgisinde ilerlemesi konusunda Sultanı uyarmaktadır.³⁵⁵

Nevâyî, şeriatı düz bir caddeye benzetmektedir. O cadde gece de gündüz de dosdoğrudur. O yolda yürüyen herkes iki dünya mutluluğunu yakalamış olur. O yoldan çıkan ise kaybolmuştur. Amacına ulaşan her sâlik Nevâyî'ye göre bu yoldan gitmiştir. Ancak bu yol kıldan ince, kılıçtan keskindir, kim bu yolu yiğitçe geçerse zafere ulaşır.

356

Nevâyî, şu dizeler ile takva ehlini övmeye devam etmiş, şeriata bağlı kalanları müjdelemiştir;

“Şeriatla kim ki kendini doğru kıldı

Tâlih ona sürekli her yandan yöneldi”³⁵⁷

Bu bağlamda ifade edilebilir ki takva hâli şeriata sadık kalmak ile kazanılır. İnsanı, kâmil ve üstün kılan da bu durumdur. Takvanın, ihlas duygusu ile desteklenmesinin ve insanda bu durumun alışkanlık hâline gelmesinin insanı manevi açıdan zenginleştireceği söylenebilir. Nevâyî'nin de belirttiği üzere takva, toplum için rehber ve örnek olabilecek insanlarda bulunursa bu hasletin halk nezninde kolay benimseneceği belirtilebilir. İnsan-ı kâmil mertebesine ulaşmak isteyen, Allah'ın hududuna sadık kalarak, takva hâlinden uzaklaşmaması onu kemalat yolculuğunda hedefine ulaştırır denilebilir.

2. 3. İbadet

Tasavvufta ibadet, Allah rızasına yönelik her türlü eylemi içine alır.³⁵⁸ “ Ben insanları ve cinleri, Beni tanıyıp ibadet etsinler diye yarattım ”³⁵⁹ âyetine dayanır.

³⁵⁵ Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, s.512, 6924,6926. Beyit.

³⁵⁶ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.137,138.

³⁵⁷ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s. 138.

Nevâyî için de ibadet, Allah’a karşı bir sorumluluktur. Çünkü Allah insanı en mükemmel şekilde yaratmıştır. Çocukluktan yetişkinliğe kadar ona sağlık ve sıhhat vermiş, zorlu işlerde yardımcısı olmuştur. Göz, saç, kirpik, kaş, dudak, diş, çene yanında zeka ve akıl bahşetmiştir. Semada ve arzda pek çok nimetler takdir etmiştir. Bu yüzden insana yakışan da Allah’a ibadettir.³⁶⁰

İbadetin ise makbul olanı Nevâyî’ye göre gençlik döneminde yapılanıdır. İhtiyar, beli bükülmüş birinden zaten secde dışında bir şey beklenmez, onu mecbur yapar. Fakat genç insan öyle değildir. Hayatı bir bahar gibiyken talim ve terbiyesini yükseltmek ile meşgul olmalıdır. Ömür iyi işler yapmak, Allah’a kullukta bulunmak içindir.³⁶¹

Nevâyî, insanın sabaha ulaşabileceği bilgisine sahip olmadığını ya da akşama kadar sıhhatini muhafaza edip edemeyeceğini bilmediğini belirtir. İnsan, sonsuzluk yurdu için yola çıkmıştır, dirilik ise birkaç gün ile sınırlıdır. Bu yolun azığı da ibadettir.

362

Nevâyî, ibadet konusunda disiplinli olmanın ve ibadeti ertelememenin önemini bir örnek ile pekiştirir. Hayatının bahar mevsimini yaşayan bir kişi, yakınında bulunan tarikat pirinin kendisi için verdiği öğütlere rağmen kendine çeki düzen vermez. Yaşlılık kapısını çalınca da kendisinde ibadet gücü bulamaz ve ömrün son zamanlarındaki pişmanlığın kâr etmediğini anlar.³⁶³

Nevâyî için ilmi tamamlayan unsur da ibadettir. Bu yüzden ona göre ilim tahsil edip de amel etmeyen insan, tarlayı sürüp de tohum ekmeyen ya da tohum ekip de ürününden yararlanmayan kimseye benzer.³⁶⁴ Ancak Nevâyî’ye göre insan ibadetlerine

---

³⁵⁸ Yılmaz, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Târikatler*, s. 156.

³⁵⁹ Zâriyat, 51/56

³⁶⁰ Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*, s.279, 280, 3476,3492. Beyit.

³⁶¹ Nevâyî, *Hayretü’l- Ebrâr*, s. 41, 54. Bâb.

³⁶² Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*,2016, s.133.

³⁶³ Nevâyî, *Sedd-i İskenderî*, ss.283, 284, 3525,3548. Beyit.

³⁶⁴ Nevâyî, *Mahbûbu’l Kulûb*,2016, s.146.

güvenmemelidir. Çünkü Allah' n lütfu ve cömertliği olmasa insanın amelleri bir hiçtir.

365

Nevâyî'nin ibadet ile ilgili öğütleri bağlamında denilebilir ki insan, her ânın kıymetini bilip Allah'a kulluk ile meşgul olmalıdır. İnsanın gençlik zamanları ibadet için en uygun vakit olarak görülebilir. Çünkü insanın kâmil sıfatını kazanması uzun bir yolculuktur ve bu yolculuğun şartı ibadet olarak kabul edilebilir. Bu yüzden insan, ibadet alışkanlığını erken yaşta edinirse kâmil insan mertebesine ulaşma süreci kolaylaşabilir. Ayrıca insanı, kâmil yapan unsurun ilim ve amel birlikteliği olduğu söylenebilir. Bilgi donanımına sahip bir insanın ibadette noksanlıkları söz konusuysa o insanın kemalatının da eksik olduğu ifade edilebilir. İnsanın ibadetlerini hakkıyla yerine getirmesi durumunun ise kişi için övünç olarak görülmesinin uygun olmadığı belirtilebilir.

2. 4. Şükür

Şükür, nimet verene boyun eğerek (teslimiyet içinde) ona ait nimetini itiraf etmektir. Şükürün hakikati, iyilik sahibini iyiliği ile övmektir. Bu duruma göre kulun Allah'a şükürü, kendisine yaptığı iyilikleri zikrederek Allah'ı övüp yüceltmesidir.³⁶⁶

Nevâyî'ye göre de şükür, Allah'tan bir nimet gelince onu ihtiyaç sahiplerine dağıtmaktır. Herhangi bir şey bulamayınca da yine Allah'a minnettar olmaktır. Nevâyî, böyle bir şükür hâlini evliya mertebesine ulaşmak olarak yorumlamıştır.³⁶⁷

Nevâyî, insanın şükür ehli olabilmesi için kendisinde olanların ancak başkasında olmayanların farkına varması gerektiğini belirtir. İnsanın tahmin edebileceğinden daha beter zorlukların olduğunu ve bunlarla başa çıkmak durumunda olan insanların varlığını hatırlatır.³⁶⁸

³⁶⁵ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.133.

³⁶⁶ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, 2009, s.159.

³⁶⁷ Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, s.722, 756. Müfred.

³⁶⁸ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**,2016, s.174.

Ayrıca Nevâyî için insanın sahip oldukları kadar sahip olamadıkları da şükür kaynağı olarak görülmelidir. Nevâyî bu durumu şu örnekler ile açıklamaktadır;

“Kesende paran yoksa gönlünde yankesici endişesi de olmaz. İflâs etme sıkıntısını borcunun olmaması neşesi ile unut, her şartta şükür ve kanaât yolunu sıkıca tut. Eğer atın yoksa arpa endişesi çekmezsin, eğer kölen yoksa kendin de kimsenin kölesi değilsin demektir. Çörek eline geçmezse ateşte kurutulmuş ekmek de ganîmettir, altın işlemeli tabak altlığı olmazsa ferâgat hasırı nasıl ondan kötü olabilir! Eğer sungur gibi başında altın işlemeli, süslü taç yoksa şükret ki gözünün sürekli açık olmasına ihtiyaç duymazsın. Eğer sungurun pençesi gibi belinde lânetli altın işlemeli kuşak yoksa şükür sebebidir ki elin lânetli gibi pençe gibi zararlı değil ve ondan sana sıkıntı gelmez.”³⁶⁹

Nevâyî’ ye göre ne kadar şükredilse de Allah’a hakkıyla hamd etmek mümkün değildir. Çünkü hayru’l-beşer olan Hz. Peygamber bile Allah’ı layığıyla sena edememiştir.³⁷⁰

Sonuç olarak şükür durumunun her insan için mümkün olduğu söylenebilir. Zengin bir insan yoksul olmadığı için şükür ederken, yoksul olan da zenginliğin zararlarından uzak olduğu için hamd edebilir. Bu hâl her durumda bir hikmet görebilen insan-ı kâmilin özelliği olarak ifade edilebilir. Bunun yanı sıra insan-ı kâmil için şükürün sadece dil ve gönül ile minnetten ibaret olmadığı, aktif bir minnet duygusunu içerdiği söylenebilir. Çünkü Allah tarafından bahşedilen zenginlik ve iyiliklerin şükürü, bu lütufları başkaları ile paylaşmakla mümkün olabilir. Ayrıca insan-ı kâmil, âlemi bilgelik gözü ile müşâhede ettiğinden dünyâda sayısız nimet olduğunu bilir. Bu sebeble Allah’ın bahsettikleri karşısında aciz kaldığının farkındadır denilebilir.

2. 5. Sıdk (Doğruluk)

³⁶⁹ Nevâyî, **Mahbûbu’l Kulûb**,2016, s.174.

³⁷⁰ Nevâyî, **Fevâidü’l- Kiber**, s. 5, 1. Gazel,3.Beyit.

Sözlükte yalanın zıddı olarak geçen doğruluk, tasavvuf disiplinde de tehlike zamanlarında bile hakkı söylemekten şaşmamak, yalanın kurtaracağı yerde bile aslolana sadık kalmak olarak yorumlanmıştır.³⁷¹

Nevâyî de bu çizgide dürüst insanı Tanrı dostu, yalancı insanı ise Tanrı düşmanı olarak kabul etmiştir.³⁷² Süslü konuşarak yalanı gerçekmiş gibi söyleyeni, bakırı altınla kaplayan kuyumcuya benzetmiş; böyle insanın eninde sonunda yalanının ortaya çıkacağını ve utanca maruz kalacağını belirtmiştir.³⁷³ Nevâyî için insanın en iyisi dindar ve temiz olan, Hakk sözünü söylerken korkusuz olandır. Kendi ve gözü temiz olana insan demek; dili temiz, gönlü temiz olana da Müslüman demek uygundur. Müslüman, Müslümanların dilinden ve elinden emin olduğu ve gözünden gönlünden şüphe etmediği kişidir.³⁷⁴

Nevâyî'ye göre yalancı sözünü en fazla bir iki kere kabul ettirebilir. Yalanı ortaya çıktıktan sonra ona rüsvalık ulaşır ve halkın gözünde değeri kalmaz. Sözü itibar görmez.³⁷⁵ Nevâyî bu durumu turaç ve aslanın hikâyesi ile pekiştirir;

Turac ve aslan arasında dostluk peyda olmuştu. Turac her zaman, “*Koş, koş, beni kurtar.*” diye aslanın başında uçardı. Aslan ona her gün, “*Kardeşim, yalan söyleme, doğru kimseler bunu beğenmez.*” diye kötü şakasından vazgeçmesi için ona nasihat verirdi. Ama yaramaz turaç bir türlü bu âdeti bırakmıyordu. Bir gün biri tuzağını kurup turacı yakadı. Turac eskisi gibi, “*Gel kardeşim yardıma, geldi düşman yanıma*” dedi. Aslan onun yine yalan söylediğini düşünerek feryadına aldırış etmedi.³⁷⁶

Nevâyî doğru sözü övüp yalanı yermeyi şu sözleri devam ettirir;

“*Söz fesâhat ziynetiyle süslü olmaz, ona asıl süsü doğruluk verir. Yalancının sözündeki akıcılık ne kadar çoksa çirkinlik de o kadar çoktur. Doğru söz ne kadar*

³⁷¹ Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü, s. 904-905.

³⁷² Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.169.

³⁷³ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.131.

³⁷⁴ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.162.

³⁷⁵ Nevâyî, *Mahbûbu'l Kulûb*, 2016, s.136.

³⁷⁶ Nevâyî, *Hayretü'l- Ebrâr*, s. 37,38, 41. Bâb.

külfetsiz olursa söyleyen için ibârenin sadeliğinden dolayı üzüntü yoktur. Güle yırtık giysinin ne zararı olur, inciye kötü biçimli sedeften ne eksiklik gelebilir! Yalan söz nazmın parçası olsa da beğenilmez ve bunu söyleyen akıllı biri değildir.”³⁷⁷

Bu bağlamda ifade edilebilir ki insan-ı kâmil mertebesine ulaşmak isteyen insanın, sözünde yalanın bulunması kabul görmeyen bir durumdur. Kâmil olmak isteyen insanın önce sözünü kâmilleştirmesi beklenir. Yalan hem Allah katında hem de toplum nezninde yerilmiştir. Allah *Emredildiği gibi dosdoğru ol* ³⁷⁸ öğüdünde bulunmuştur. Toplumda ise yalanı alışkanlık hâline getirmiş insanların, bu alışkanlıklarının sonucu olarak sözlerinin değer görmeyeceği söylenebilir. İnsan-ı kâmil sözleri ve eylemleri ile örnek teşkil eden, diğerleri tarafından güven duyulan insan olarak kabul edilebilir. Bu sebeble sözlerinde tutarlılığı benimsemesi diğer insanlara itimat duygusunu yansıtması önemlidir denilebilir.

2. 6. Cömertlik

Sufiler cömertliği mertebelere ayırmışlar ve cömertliğin üç derecesinden bahsetmişlerdir. Seha cömertlikte birinci derecedir, sonra cûd gelir, onu îsar (başkasını tercih etme) takip eder. Kim malının bir kısmını verir, bir kısmını kendisine saklarsa o seha sâhibidir. Kim malının çoğunu verir, bir kısmını kendine saklarsa o cûd sahibidir. Kim sıkıntıya katlanıp kendisine yetecek şeyde başkasını tercih ederse, o îsâr sahibidir.

379

Nevâyî'nin de cömertlik kavramını işleyişine baktığımız zaman bu minvalde bir derecelendirmeye gittiğini görebiliriz. Nevâyî, bir ekmeği ikiye bölüp yarısını bir açaya verene cömert, kendi yemeyip bütününü muhtaç olana verene ise kardeş demiştir. Övünmek için verene gösteriş düşkünü, bununla kendine cömert diyene de utanmazın biri diyerek cömertliğinde samimiyet olmayanı yermiştir. İsteyince vereni cömert

³⁷⁷ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.136.

³⁷⁸ Hûd, 11/112.

³⁷⁹ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, 2009, s.278,279.

saymamış, ısrar sonucunda vereni ise vermeyen ile kıyaslamış ve vermeyenin daha makbul olduğunu belirtmiştir.³⁸⁰

Nevâyî cömertlik için insanlık bağının verimli ağacı hatta o ağacın meyvesi benzetmesinde bulunmuştur. Cimri kişiyi ise yağışsız bahar bulutu ve kokusuz tatar miskine benzetmiştir. Meyvesiz ağacın ancak odun olabileceği, yağışsız bulutun da ancak ve ancak duman olabileceğini söylemiştir.³⁸¹

Nevâyî'ye göre bulup yedirmek, ayıpları örtmek ve giysisizleri giydirmek cömerlik hüneridir. Ayrıca Nevâyî cömertlikte incelik bulunması gerektiğini belirtmiştir. Çünkü uygun zamanda verilen eski dört parça giysi cömertlik örneği iken, yersiz zamanda verilen sırmalı kumaştan yapılmış giysi kabalık göstergesi olarak kabul edilmiştir.³⁸²

Nevâyî, cömertliği övüp cimriliği yererken malı israf etme konusunda da uyarı da bulunmuştur. İsrafın cömertlik olmadığını, mana ehlinin telef etmeye cömertlik demeyeceğini belirtmiştir.³⁸³

Cömertlik hususunda nasıl bir yol izlenmesi gerektiği konusunda Nevâyî, Şâh-ı Behrâm-ı Gûr³⁸⁴, un hikâyesini örnek gösterir. Bir gün şah ava çıkar. Acıkınca oradaki üç ev sâhibine konuk olacağını, hazırda ne varsa getirmelerini söyler. Ev sahiplerinden biri Kârûn kadar zengin fakat cimridir. Biri fakirdir ancak şah için koyunlar keser, her şeyini sebil eder. Diğeri akıllıdır, evde ne varsa yoğurt, ekmek vb. getirir. Şah akıllı olandan çok memnun kalır, ona sayısız mal verir. Cimri ile fakire ise bol bol nasihatte bulunur.³⁸⁵

³⁸⁰ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.113.

³⁸¹ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.112.

³⁸² Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.113.

³⁸³ Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, 2016, s.113.

³⁸⁴ Sâsânî Hükümdârı, Detaylı Bilgi İçin bkz. Enver Konukçu, “Behrâm-ı Gûr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, c.5, s. 356.

³⁸⁵ Nevâyî, **Sedd-i İskenderî**, 2001, s.368,369, 4802, 4819. Beyit.

Sonuç olarak kâmil insan makamını kazanmak isteyenin cimrilik özelliğinden sıyrılıp cömertlik vasfını kazanmasının gerekliliğı belirtilebilir. Bu cömertlik hâlinde ise samimiyet arandığı ve gösteriş duygusu ile yapılan yardımın cömertlikten uzak bir davranış olacağı söylenebilir. İnsan-ı kâmilin, yardımda bulunurken bunu gizli yapmaya  zen göstereceğı ve yardıma muhtaç insana o insanın herhangi bir talebi olmaksızın destek vereceğı ifade edilebilir.       c mertliğın makb l olanının uygun zamanda yapılan yardım olduğı söylenebilir. Ayrıca insan-ı kâmilin c mertliğın üst mertebesinde olduğı yani diğ r insanlara yardımı kendi ihtiyaçlarına tercih edecek bir hâli benimsediğı belirtilebilir. İnsan-ı kâmilin cömertliğinde itidal söz konusudur denilebilir. Onun cömertlikte bulunurken israftan kaçınmaya  zen gösterip gereken yerde gerektiğı kadar yardım ve destekte bulunacağı ifade edilebilir.

SONUÇ

Kur'an'ı Kerim'de doğrudan insan-ı kâmil kavramı geçmemesine rağmen insana istinaden kullanılan mükerrerrem sıfatı, kâmil insanın karşılığı olarak kabul edilmektedir. Ayrıca insanın ilahî mesajın muhatabı olarak kabul edilmesi de insanın âlemdeki cismani üstünlüğünün delaletidir.

İnsan-ı kâmil meselesi tasavvuf disiplininde önemli konulardan biri olarak kabul edilebilir. Ancak ilk sufilerin insan-ı kâmil kavramını sadece kâmil müminin karşılığı olarak ele aldıklarını söylemek mümkündür.

İbnü'l-Arabî ile başlayan süreçte ise tasavvuf disiplininde insan-ı kâmil meselesi özel bir anlam alanı kazanmıştır. İbnü'l-Arabî insan-ı kâmilî kevnî ve ferdi boyutta ele almış bir de Muhammedî Hakikât bağlamında insan-ı kâmil konusunu değerlendirmiştir.

İbnü'l-Arabî'ye göre kevnî boyutta insan-ı kâmil; hiçbir teolojik ve ahlaki değerlendirmeye tabi tutulmaksızın, Allah'ın ilahî isim ve sıfatlarının insanda karşılık bulması sonucunda meydana gelen kemalat mertebesidir. Bu mertebede insanın halifelik misyonu ve kendisine bahşedilen akıl emaneti ile diğer varlıklara nazaran üstünlüğü söz konusudur.

Ferdi kemalat ise her insanın mükemmel ve tam olarak yaratılmasına rağmen gerek Allah'ı bilme noktasında gerekse kendilerine bahşedilen istidadı aktif olarak gerçekleştirme noktasında insanların birbirinden ayrılımlarını ifade eder. İnsan, varoluşundaki kemalattan zaman içerisinde uzaklaşabilir ve tekrar o yetkinliğe ulaşması için gayret göstermesi gerekebilir. Bu açıdan insan-ı kâmil mertebesi gayret ile hak edilen bir mertebedir. Bu mertebeye ancak şariat, tarikat ve hakikatte yetkin olan insanların ulaşabileceği söylenebilir.

İbnü'l-Arabî'ye göre insan-ı kâmilin diğer bir boyutu ise Hakikat-i Muhammediyyedir. Hem ferdi hem de kevnî anlamda insan-ı kâmilin zirvesi olarak Hz.

Muhammed (sav) kabul edilmektedir. Sonuçta o diğer insanlara örnek ve rehber olarak tayin edilmiştir. Âlemin yaratılma sebebi kendisidir. Bu bakımdan yeryüzündeki halifelik makamının aslen Hz. Muhammed'e (sav) ait olduğu diğer insanların velayeten halife olduğu söylenebilir.

İbnü'l-Arabî sonrası dönemde de insan-ı kâmil kavramı tasavvuf geleneğinde işlenmeye devam etmiştir. Azîzüddin Nesefî, Abdülkerim el-Cîlî ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı konu ile ilgili müstakil eser veren mutasavvıflardandır. Genel itibari ile onların İbnü'l-Arabî'nin insan-ı kâmil telakkisi çizgisinde ilerledikleri söylenebilir.

15. yüzyılın ikinci yarısında Herat'ta doğup büyümüş mutasavvıf şair Ali Şîr Nevâyî her ne kadar doğrudan insan-ı kâmil ile ilgili bir eser meydana getirmese de hayatı irdelendiği zaman kendisinin bir insan-ı kâmil örneği olduğu ve eserlerinde ayrıntılı bir insan-ı kâmil modeli çizdiği ifade edilebilir.

Nevâyî'nin yetiştiği yüzyıl ve coğrafya kültür ve medeniyet tarihi açısından parlak kabul edilebilecek bir dönemdir. Nevâyî'nin ataları çok eskiden beri devlet kademelerinde görev almıştır ve bu durum da Nevâyî'nin tahsilini, karakterini ve devâmında hayatını etkilemiştir. Nevâyî, saray ortamında büyümüş ve Timur Devleti'nin son hükümdarlarından olan Hüseyin Baykara ile birlikte aynı eğitimden geçmiştir.

Nevâyî'nin çocukluk döneminden itibaren tasavvufa ilgisinin olduğu ifade edilebilir. Daha ilkokul çağlarındayken İran şairi Şeyh Ferîdüddin Attâr'ın *Mantıku'l-Tayr* adlı eserini okuyup eser üzerine düşünmeye başlamıştır. Ancak Nevâyî'nin mutasavvıf kişiliğinin Abdurrahman Câmî ile tamamlandığı söylenebilir. Câmî ile Nevâyî hem manevi hem de edebî açıdan birbirlerini beslemişlerdir. Câmî, Nevâyî'yi yakın dostu Hacı Ubeydullah Ahrâr ile tanıştırmış ve bu vesile ile Nevâyî Nakşibendî

tarikatına intisab etmiştir. Câmî şeyhlik niteliğine rağmen tekke ve dergâh açmamıştır. Nevâyî'nin de mutasavvıf şair olarak kalmasında bu durum etkili olmuştur.

Nevâyî, hayatının son demlerine kadar tasavvufi terbiyeden ayrılmamış, karakteri ve yaşamı ile örnek bir insan modeli olmuştur. Sultan Hüseyin Baykara'nın yönetimde kaldığı süre içerisinde devlet yönetiminde görev aldığı zamanlarda devletten maaş talep etmemiş, makamının getirdiği itibarı iyi işlerde kullanmıştır. Ayrıca devlet kademelerinde tanık olduğu yolsuzluk ve usulsüzlükler ile mücadele etmiş doğru bildiği çizgiden ayrılmamıştır.

Nevâyî'nin bu mütediyyen yaşamı eserlerinde de karşılık bulmuş ve eserleri tasavvufi öğeler ile zenginleşmiştir. Nevâyî tasavvufi kavramları ele alırken daha önce ortaya konulan fikirlerden istifade etmiş ancak orijinal bir üslup ile konuları ele almıştır. Kavramları ele alırken hikâyeler ve örnekler kullanarak anlatımını pekiştirmiştir.

Nevâyî'nin düşünce sisteminde insan, Allah'ın tecellisidir, Allah'ın varlığına delil olarak yaratılmıştır. İnsan, on sekiz bin âlemden süzüp yaratılan bir varlıktır. Bu itibarla Nevâyî, insanı en mükemmel varlık olarak görmektedir. Ancak, insanın olumsuz tarafları da söz konusudur. İnsan, dünya hayatının oyalayıcı unsurlarına kapılıp Allah'tan uzaklaşabilir. Bu uzaklaşma insanın özündeki kemalatı kaybetmesine neden olabilir. Nevâyî'ye göre ise insanın önceki mükemmel hâline dönmesi ve Allah'a ulaşması seyr ü sülûk ile mümkündür.

Nevâyî, seyr ü sülûk'un yedi vadiden geçerek tamamlanacağını düşünür. İlk vadi, *taleb vadisidir*. Sâliğin talebi ise Allah'ın ilahî sıfatlarını kazanmak ve böylelikle insan-ı kâmil mertebesine ulaşmaktır. Ancak talep edilen makam bu kadar ulvi olunca yolda karşılaşılabilecek zahmetler de o denli zordur. Bu yüzden Nevâyî için ikinci vadi *aşk vadisidir*. Aştan kasıt Allah'a derin bir sevgi ile bağlılıktır. Sâlik Allah'a ulaşmayı ve

onda yok olmayı kuvvetli bir sevgi ile dilerse talebi elde etme noktasındaki menzilleri kolaylıkla geçilebilir. Seyr ü sülûktaki üçüncü vadi ise *marifet vadisidir*. Bu vadi aşktan sonra gelir çünkü Nevâyî'ye göre marifete ancak aşk ile erişilir. Marifet, Allah'ı hakkıyla bilmek ve tanımaktır. Ancak marifet vadisinde Allah'a ulaşmanın farklı yolları mevcuttur. Herkes istidadı nisbetinde Allah'ı tanıyıp tanımlayabilir. Fakat Allah'ı hakkıyla bilenler şariat yolundan ayrılmayan, niyetlerinde ve amaçlarında saflık ve temizliği koruyanlardır. Allah layığı ile bilinip tanındıktan sonra *istiğna vadisine* geçilir. İstiğna makamı tasavvufta fakr makamı ile birlikte ele alınmasına rağmen Nevâyî istiğnayı müstakil olarak ele almıştır. Nevâyî'ye göre bu vadide Allah'ın katında herşey değersiz ve anlamsızdır. Allah'ın zenginliği karşısında insanın acizliğini hissetmesi ve kabul etmesi söz konusudur. İnsan bu farkındalığı kazanınca onun bir sonraki adımı *tevhîd vadisine* olur. Sâlik için tevhîd makâmında benlik senlik söz konusu değildir artık. Orda tek bir varlıktan söz edilebilir o da Allah'ın ta kendisidir. Sâlik bu tevhîd hâlini tecrübe ettikten sonra kendisinde bir şaşkınlık peydâ olur. Bu sebepten tevhîd vadisinden sonra *hayret vadisi* gelir. Hayret vadisinde sâlik her ne yana baksa Allah'ın tecellisine şahit olur. Allah'ın sıfatları ve delilleri insanın akıl sınırlarının dışında kaldığından sâlik tanık oldukları karşısında hayrete düşer. Sâliğin bu hayret hâlinden kurtulması ise bir sonraki vadide olur. Son vadi olan *fakr u fenâ* vadisinde artık insan amacına ulaşır. Nevâyî bu vadi içerisinde bekâ kavramını da işler. Nevâyî'ye göre insan, maddi ve somut olan varlıklardan arınınca fakr hâlini yaşar, fakr hâlinin devamında nefsten kurtuluş fenâ makamına yükseliş vardır. Fenâ makamındada hiçlik yaşanır ancak tam anlamıyla vuslat söz konusu değildir. Sâlik sabreder, kararlılığını korursa bir sonraki aşamada bekâ makamına erişir. Bekâ hâlinde sâlik artık amacına ulaşmıştır. Bu vadide anlar ki vuslattan kasıt kendisidir. Allah'ı bulmayı hedeflemiştir fakat yol kendisine çıkmış ve her yanda kendisini görmüştür.

Nevâî'ye göre insan, seyr ü sülûkta bulunup bahsi geçen her bir merhaleyi başarı ile katederse kendisinde sonradan açığa çıkan kötü hasletlerden arınır. Yaratılıştaki mükemmeliği tekrar elde eder ve Allah'ı yansıtan ve temsil eden bir mertebeye erişir. Bu mertebe insan-ı kâmil mertebesi olarak kabul edilebilir.

Tasavvufta seyr ü sülûk bağlamında mücâhede ve riyazet, halvet/uzlet ve çile kavramları da ele alınmaktadır. Ancak Nevâî, kendi seyr ü sülûk sistemi içine bu kavramları dahil etmemiştir. Fakat eserlerinde farklı yerlerde bu kavramları insanı kemalata ulaştıran unsurlar olarak ele almıştır.

Nevâî için *mücâhede* ve *riyazet* nefis tezkiyesidir. İnsan-ı kâmil olmak isteyen nefsin arzularına ket vurarak az yemeyi, az konuşmayı ve az uyumayı şiar edinmesi gerekir. İnsan, *Halvet/Uzlet* ve *Çile* ile dünyaya dair her şeyden arınmalı ve terki terk boyutuna kadar gitmelidir. Halktan uzaklaşıp Hakk ile hemhal olmalıdır. İnsan, kemalat yolculuğunda zorluklar ile karşılaşsa da yılmadan nefsin alt edebilmelidir.

Nevâî, insan-ı kâmil olma serüveninde insanın seyr ü sülûktan geçmesine ek olarak ameli ve ahlaki değerleri de gerekli görür. Tasavvufta bu değerler usûl-i aşere kapsamında ele alınmıştır. Nevâî, bu kavramlara *övülmeye değer eylemler* adını vermiştir. Genel kabulden farklı olarak Nevâî, usûl-i aşeredeki uzlet ve murâkabeyi kendi tasnifine dâhil etmemiş onun yerine tevazu ve edebi bir değer olarak ele almış ve aşk kavramını eklemiştir.

Nevâî'nin usûl-i aşeresi'nde *tevbe*; insanın hoş olmayan fiillerini fark edip bunlardan dönmesini ve o kötü hasletlerin yerine iyi özelliklerin kazanılmasını ifade etmektedir. Nevâî'ye göre tevbe hâlini Allah sadece istediklerine nasip etmektedir.

Kemalat elde etmek isteyen insanın benimsemesi gereken ikinci güzel eylem ise *zühddür*. İnsan-ı kâmil kalbini masivaya dair arzulardan arındırmış sadece Allah ile mutmain olan insandır. Diğer insanların elinde olanlara gıpta etmez ve nefsi için onlarla mücadeleye girmez.

Övülmeye değer bir diğer özellik de *tevekkül* sahibi olmaktır. İnsan-ı kâmil Allah'ın sıfatlarını tam anlamı ile idrak ettiği için her türlü kaygıdan uzaktır. Çünkü sebeblere değil Allah'a güvenmektedir.

Nevâyî, kendisinde *kanaat* erdemini bulunan insanı üsttün insan olarak nitelendirmiştir. Zıddı olan tamah özelliğini ise yermiştir. Kanaatkâr insanın hırslarının peşinden koşup zelil durumuna düşmeyeceğini, tamahkâr insanın ise hep daha fazlasını elde etmek için her yola başvurup iyilikten ayrılabileceğini dile getirmiştir.

İnsan-ı kâmilin güzel hasletlerinden birisi de *sabırdır*. Kemalatı kazanmak için çıkılan yolda insanı türlü cefâlar ve çeldiriciler beklemektedir. Zorluklara dayanabilen, nefsinin zayıflıklarını sebat ile yenebilen insanlar amaçlarına ulaşmaktadır.

Nevâyî'ye göre *Tevazu* ve *edep* insanın zekası ve çabası ile kazanılan bir erdemdir. Bu iki vasıf toplumsal açıdan önem arz etmektedir. Bu özelliklere sahip insanlar örnek teşkil eder ve diğer insanların da kemalat seferine katkıda bulunurlar.

İnsan-ı kâmilde bulunması gereken alışkanlıklardan olan *zikir*, Nevâyî için her an mümkündür. İnsan hem kalbi hem dili ile Allah'ı anmalı ve ona ulaşmaya çabalamalıdır. Nevâyî, zikrin muhtevasında genel kabule bağlı kalmış ama zikrin şekline ve tarikatlere göre farklılıklarına değinmemiştir.

İnsanı kâmil kılan özelliklerden *teveccüh*, Allah'a yönelmek ve Allah'ın istikâmetinden ayrılmamaktır. Allah'ın yolunda başına ne gelirse gelsin pişmanlık duymamak hatta bu uğurdaki belaları görmemektir.

Rıza, insanın kendi acziyetini kabul edip Allah'a boyun eğmesi ve kendi isteklerinin cenaze alayını düzenleyip sadece Allah' ın rızasını hedeflemesidir. Bu bakımdan rıza makamının Allah ve kul arasında iki yönlü bir hadise olduğu söylenebilir.

Ameli ve ahlaki eylemlerin sonuncusu ise *aşktır*. Nevâyî'ye göre aşkın makbul olanı Allah a duyulandır. Bu aşkı tecrübe edenlerin yaşadıkları duygunun ağırlığından

ötürü ne sesleri ne sözleri çıkar. Bu aşkı yaşayanlar insan-ı kâmillerin zirve noktasındakilerdir. Nevâyî'nin aşkı hem seyr ü sülûkta hem de övülmeye değer eylemlerde ele alması dikkat çekicidir.

Nevâyî'nin övülmeye değer eylemleri sınıflandırması burada bitmektedir. Fakat Nevâyî'nin herhangi bir tertibe tabi tutmadan ele aldığı ameli ve ahlaki kavramlar da söz konusudur. Bu kavramlar insan-ı kâmilde bulunması gereken diğer özellikler olarak kabul edilebilir.

Örneğin *ihlas*, riyadan kalbi temizlemektir. İbadetlerin ve diğer güzel davranışların temeli olarak görülmektedir. İnsanın sadece Allah'ı gözeterek tutum ve davranışlar geliştirmesi, onun karakterindeki ikilikleri ortadan kaldırabilir. Düşünce ve eylemlerinde tutarlılığı benimseyen insanın tam ve yetkin insan olma yolunda ilerlediği söylenebilir.

Takva ise şeriata sadık kalmak ile kazanılan bir özelliktir. İnsanı, kâmil ve üstün kılan da bu durumdur. Takvanın, ihlas duygusu ile desteklenmesinin ve insanda bu durumun alışkanlık hâline gelmesinin insanı manevi açıdan zenginleştireceği söylenebilir.

Nevâyî'ye göre Allah, insanı yokluktan var etmiş, ona sayısız nimet bahşetmiştir. Karşılığında da *ibadeti* farz kılmıştır. Kemalat yolculuğunun azığı ibadettir. İnsan, ancak Allah'a ibadet ile yaklaşabilir.

Şükür, İnsan-ı kâmilin sahip olduklarında ya da olmadıklarında hikmet görmesi ve her durumda Allah'a minnet duymasıdır. Kâmil insanın şükrü kendisine verilen nimetleri diğer insanlar ile paylaşmaktır.

Sıdk (Doğruluk), İnsan-ı kâmil sözleri ve eylemleri ile örnek teşkil eden, diğerleri tarafından güven duyulan insandır. Bu sebeble sözlerinde tutarlılığı benimsemesi diğer insanlara itimat duygusunu yansıtmaya önemlidir.

İnsan-ı kâmil *cömertlikte* en üst mertebede olan insandır. Kendi ihtiyaçlarından vazgeçip diğer insanların ihtiyaçlarını giderendir. Ayrıca kâmil insanın cömertliğinde kabalık ve gösteriş söz konusu olmadığı gibi yardım talebi gelmeden yardımda bulunmak esastır.

Bu bağlamda ifade edilebilir ki Nevâyî, Nakşîbedî tarikatından aldığı usul ve terbiye ile eserlerinde tasavvufi kavramlara yer vermiş ve bu kavramlar aracılığı ile insanlara ışık tutmuştur. Yaşadığı yüzyıldan içinde bulunduğumuz bu asra ve sonraki asırlara ilham olacak bir insan-ı kâmil modeli çizmiştir. Nevâyî'nin mutasavvıf kişiliği ve eserleri göz önünde bulundurulduğunda tasavvufi sahada emek gösterilip anlaşılması gereken bir şahsiyet olduğu belirtilebilir.

BİBLİYOGRAFYA

Abdürrezzak Kâşânî, **Letâifu'l-a'lâm fî işarâtı ehli'l- ilhâm**, Majid Hâdîzâdeh(ed.), Mirâs-e Maktub, Tehran 2000.

Abdürrezzak Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, Ekrem Demirli (çev.), İz Yayınları, İstanbul 2004.

Abdülkerim el- Cîlî, **İnsan- ı Kâmil**, Abdürrahmân Ayyıldız (çev.), Yaylacık Matbaası, İstanbul 1972.

Abdülkerim el- Cîlî, **Günümüz İnsanına İnsan- ı Kâmil II**, Hamza Kılıç (haz.), Kurtuba Kitap, İstanbul 2011.

Abdülkerim Kuşeyrî, **Tasavvuf İlmîne Dair Kuşeyrî Risâle**, Süleyman Uludağ (haz.), Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.

Abdülkerim Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, Dilaver Selvi (çev.), Semerkand Yayınları, İstanbul 2009.

Abdülkerim Kuşeyrî, **Kuşeyri Risâlesi**, Muhammed Coşkun (çev.), Harf Yayınları, İstanbul 2013.

Adıgüzel, Sedat, “Ali Şir Nevayi, Yaşamı, Edebi Kişiliği ve Eserleri”, **Atatürk Üniveritesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, 2002,S.19, s. 109-115.

Aka, İsmail, **Timur ve Devleti**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

Aka, İsmail, **“Mirza Şahrüh ve Zamanı”**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.

Aka, İsmail, **Timurlular**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları., Ankara 1995.

Aka, İsmail, **“Şâhrüh”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.38, İstanbul 2010.

Algar, Hamid, “Bahâeddin Nakşibend”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 4, İstanbul 1991.

Algar, Hamid, **“Nakşibendiyye”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c.32, İstanbul 2006.

Algar, Hamid, Alparslan, Ali, **“Hüseyin Baykara”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.18, İstanbul 1998.

Ali Şîr Nevâî, **Muhakemet- l ül-lûgateyn**, İshak Işıtman (çev.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1941.

Ali Şîr Nevâyî, **Muhâkemetü’l-Lûgateyn**, Sema Barutçu Özönder (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Ali Şîr Nevâyî, **Mahbûbu’l- Kulûb**, Matbaa-i Amire, İstanbul 1872.

Ali Şîr Nevâyî, **Mîzânü’l- Evzân**, Kemal Eraslan (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

Ali Şîr Nevayî, **Lisânü’t-Tayr**, Mustafa Canpolat (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

Ali Şîr Nevayî, **Mecâlisü’n- Nefâis**, Hüseyin Ayan vd. (haz.), Türkiyat Araştırması Enstitüsü Yayınları, Erzurum 1995.

Ali Şîr Nevâyî, **Mecâlisü’n- Nefâis**, Kemal Eraslan (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Erzurum 1995.

Ali Şîr Nevâyî, **Fevâйдü’l- Kiber**, Önal Kaya (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Ali Şîr Nevâyî, **Nesâyimü’l- Mahabbe min Şemâyimi’l-Fütüvve**, Kemal Eraslan (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1996.

Ali Şîr Nevâyî, **Sedd-i İskenderi**, Hatice Töre (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

Ali Şîr Nevayî, **Bedâyiü’l-Vasat**, Kaya Türkay (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

Ali Şîr Nevâyî, **Garâibü's-Sığâr**, Günay Kut (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2003.

Ali Şîr Nevâyî, **Leylî vü Mecnun**, Ülki Çelik Şavk (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Ali Şîr Nevâyî, **Hayretü'l- Ebrâr**, Muhammed Sabir (haz.), Kesit Yayınları, İstanbul 2016.

Ali Şîr Nevâyî, **Mahbûbu'l Kulûb**, Vahit Türk (haz.), Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Ali Şîr Nevâyî, **Nevâdirü's- Şebâb**, Metin Karaörs (haz.), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016.

Ali Şîr Nevâyî, **Lisânü't Tayr**, Nodirbek Kosimov (çev.), Semerkand Yayınları, İstanbul 2016.

Altıkardeş, İsmet, **İdeal Kişilik Modeli Olarak İnsan-ı Kâmil**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2005.

Altınışik, Yusuf “Ali Şîr Nevâyî’ de Tasavvuf”, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Harran Üniversitesi, Şanlıurfa, 2002).

Aydın, Mehmet, **“İnsan-ı Kâmil”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, c. 22, İstanbul 2000.

Azîzüddin Nesefî, **İnsan-ı Kâmil**, Ahmed Avni Konuk(çev.), Sezai Fırat (haz.), Gelenek Yayınları, İstanbul 2009.

Azîzüddin Nesefî, **Tasavvufta İnsan Meselesi**, Mehmet Kanar (çev.), Dergah Yayınları, İstanbul 2015.

Baltacı, Cahit (haz.), **Tasavvuf Lügatı**, Yaylacık Matbaası, İstanbul 1981.

Bartol, Vasiliy Viladimiroviç, “Mir Ali Şîr ve Siyasi Hayatı”, Ahmed Caferoğlu (çev.), **Ülkü Mecmuası**, 1937, C. X, S. 58., s. 356-365.

Bartold, Wilhelm, **Uluğ Beg ve Zamani**, trc. İsmail Aka, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

Bulut, Serdar, “Asya Coğrafyası’nın Büyük Edibi Ali Şîr Nevâî’ nin Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Türk Dili’ ne Katkıları”, **Asya Coğrafyası’ndan Avrupa Coğrafyası’na Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi**, 2017, C. 1, S.1, s. 23-41.

Cebecioğlu, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Otto Yayınları, Ankara 2014.

Çantay, Hasan Basri, **Kur’an-ı Hakîm ve Meâlî Kerîm**, C. 2, Elif Ofset, İstanbul 1981.

Çelik, İsa, **Tasavvufi Düşüncede İnsan-ı Kâmil**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

Çelik, İsa, “Tasavvufi Bir Kavram Olarak İnsan-ı Kâmil”, **Keşkûl Dergisi**, 2011, S.17, s. 14-19

Demirli, Ekrem, **Fusûs ül Hikem Tercüme ve Şerhi**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2006.

Develioğlu, Abdullah, **Büyük İnsanlar (Üç Bin Türk Müellifi)**, Demir Kitabevi, İstanbul 1973.

Dizdaroğlu, Hikmet, “Nevâyî’de Dil Bilinci”, **Türk Dili Dergisi**, 1966, C: XV, S: 173, s. 292-295.

Ebu’l Alâ Afîfî, **Fusûsul- Hikem Okumaları İçin Anahtarlar**, Ekrem Demirli (çev.), İz Yayınları, İstanbul 2002.

Ebu Nasr Serrac Tûsî, **İslâm Tasavvufu**, Hasan Kamil Yılmaz (çev.), Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.

Eraslan, Kemal, “Çağatay Şiiri”, **Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi**, 1986, C. LII, S. 415,416, 417, s. 564,717.

Eraydın, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarîkâtler**, Marifet Yayınları , İstanbul 1981.

Erginli, Zafer (ed.), **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kalem Yayınları , İstanbul 2006.

Erzurumlu İsmail Hakkı, **İnsan'ıl- Kâmil**, Rahmi Yananlı, İlknur Kirenci (haz.), Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2015.

Göktaş, Vahit, **Mahmut Sami Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri**, Kalem Yayınları, Ankara 2018.

Gözübenli, Beşir, “Hasan b. Ziyâd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.16, İstanbul 1997.

Gültaş, Ayhan, **Doğunun Yıldızı Ali Şîr Nevaî**, Bogaziçi Yayınları, İstanbul 2013.

Hikmet, Ali Asgar, **Camî Hayatı ve Eserleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1994.

İzutsu, Toshihiko, **İbnü'l- Arabî'nin Fusûsundaki Anahtar-Kavramlar**, Ahmet Yüksel Özemre (çev.), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

Kafesoğlu, İbrahim, “Ali Şîr Nevaî Devri Târihine Bir Bakış”, **Ali Şîr Nevâî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, İstanbul 1962.

Karahan, Abdülkadir, “Fuzûlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.13, İstanbul 1996.

Konuk, Ahmed Avni, **Fusûs ül Hikem Tercüme ve Şerhi**, Mustafa Tahralı, Selçuk Eraydın (haz.), İstanbul 1987.

Konukçu, Enver “Behrâm-ı Gûr”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.5, İstanbul 1992.

Köprülü, Mehmet Fuad, **Alî Şîr Nevâî**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.

Kut, Günay, “**Ali Şîr Nevaî**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.2, İstanbul 1989.

Kutlu, Sönmez, “Mürchie” , Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.32, İstanbul 2006.

Küçük, Raşit, “Abdullah b. Mübârek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.1, İstanbul 1988.

Küçük, Osman Nuri, **Fusûs ül Hikem ve Mesnevî’ de İnsân-ı Kâmil**, İnsan Yayınları, İstanbul 2014.

Levend, Agah Sırrı, **Ali Şîr Nevaî Hayatı, Sanatı ve Kişiliği**, C.1, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1965.

Levend, Agah Sırrı, **Ali Şîr Nevaî, Divanlar ile Hamse Dışındaki Eserler**, C.IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1968.

Muhyiddin-i Arabî, **Fusûs ül Hikem**, Mehmet Nuri Gencosman (çev.), İstanbul Kitabevi, İstanbul 1971.

Muhyiddin-i Arabî, **Fusûs ül Hikem**, Hamza Kılıç (haz.), İnsan Yay., İstanbul 2012.

Muhyiddin-i İbnü’l- Arabî, **Allah Kimleri Sever**, Ekrem Demirli (çev.), İstanbul 2014.

Mutahhari, Murtaza, **İnsan Gerçeği**, Celaleddin Yılmaz (çev.), Fıtrat Yayınları, İstanbul 1987.

Muslu, Ramazan, **Tasavvuf El Kitabı**, Kadir Özköse (ed.), Grafiker Yayınları , Ankara 2012.

Necmeddîn Kübrâ, **Tasavvufta On Esas**, Süleyman Gökbulut (haz.), İnsan Yayınları, İstanbul 2018.

Okumuş, Ömer, “Abdurrahman Câmî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C.7, İstanbul 1993.

Ölmez, Zuhâl, “Ali Şîr Nevâyî’ nin Mahbûbu’l- Kulûb’u”, **Türk Dilleri Araştırmaları Dergisi**, 1993, C.3, s. 147-158.

Özkırmırlı, Atilla, **Türk Edebiyatı Târihi**, Hasan Öztoprak (ed.), c.1, İnkılâp Yayınları, İstanbul.

Ramazanoğlu, Mahmut Sâmî, **Mükerrem İnsan**, Ömer Kirazlı (haz.) Erkam Yayınları, İstanbul 2015.

Şahinoğlu, Mehmet Nazif, “Abdülkerim el- Cîlî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul 1988.

Sarıçam, İbrahim, Erşahin, Seyfettin, **İslam Medeniyeti Târihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2014.

Serinsu, Ahmet Nedim (ed.), **Dinî Terimler Sözlüğü**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 2009.

Seyhan, Tanju Oral, “Ali Şir Nevayî – Sirâcü’l-Müslimin, (Giriş-Karşılaştırmalı Metin), **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, 2005, C.2, S.4, s. 88-120.

Seyyid Şerif Cürcânî, **Ta’rîfât**, İstanbul 1400.

Suad el- Hakîm, **İbnü’l Arabî Sözlüğü**, Ekrem Demirli (çev.), Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005.

Tarlan, Ali Nihat, **Ali Şir Nevayî**, İstanbul Üniversitesi Neşriyatı, İstanbul 1942.

Tarlan, Ali Nihat, “Ali Şir Nevâyî”, **Prof. Dr. Ali Nihat Tarlan’ ın Makalelerinden Seçmeler**, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 1990.

Timurtaş, Faruk Kadri, “Ali Şir Nevâyî’nin Türk Diline Hizmetleri”, **Ali Şir Nevâyî Hayatı ve Eserleri**, Doğu Türkistan Göçmenler Neşriyatı, İstanbul 1962.

Uludağ, Süleyman “Kemâl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.25, Ankara 2002.

Uludağ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2002.

Uslu, Recep, “*Herat*”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, c.17, İstanbul 1998.

Yılmaz, Hasan Kamil, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Târikatler**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.

Wensinck, Arent Jan, **el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzi'l-Hadîsi'n- Nebevî**, Çağrı Yayınları, İstanbul 1986.

ÖZET

“Ali Şîr Nevâyî’de İnsan-ı Kâmil Modeli” konulu tezimiz giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Başlangıç olarak tezin konusu ve kapsamı, amacı ve önemi kısaca açıklanıp tezin hazırlanma sürecinde izlenen yöntem hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde Nevâyî’nin yaşadığı çağ, hayatı, eserleri ve şahsiyeti ile ilgili genel malumatlara değinilmiştir. İkinci bölümde ise Kur’an-ı Kerim’de insan-ı kâmil kavramının karşılığına ve tasavvuf disiplininde insan-ı kâmil meselesinin kaynağına değinilerek konuya temel hazırlanmıştır. Daha sonra Nevâyî’nin insan-ı kâmilden kastının ne olduğu belirtilerek seyr ü sülûk bağlamında insan-ı kâmil yetiştirme sistemi açıklanmıştır. Nevâyî’nin eserlerinde belirli bir tasnif dâhilinde ve herhangi bir tasnife tabi tutmadan ele aldığı ameli ve ahlaki kavramlar çizgisinde bir insan-ı kâmil modeli oluşturmaya çalışılmıştır. Sonuç kısmında da tez ile ilgili genel değerlendirmelerde bulunulmuştur.

ABSTRACT

Our thesis about "Human-Moderate Model in Ali Şir Nevâyî" consists of an introduction and two sections. Initially, the subject and scope of the thesis, the purpose and importance of the thesis are briefly explained and information is provided for the method used in the preparation process of the thesis. In the first part, the general issues relating to the age, life, works and personality of Nevâyî are mentioned. In the second part it is based on the source of the concept of the human being in the Quran and the source of the human problem in the elite discipline. Later on, the human-i-cumulative education system has been described in the context of the mystic journey (seyr-i suluk) of the Nevâyîs of human beings. Nevâyî's works have been attempted to create a human-made model in the line of the moral and ethical concepts, which are in the form of a specific class and without any validation. In conclusion, the general evaluation of the thesis is made.